

KECSKEMÉTI GÁBOR

A HUMANISTA FILOLÓGIAI HAGYOMÁNY
ÉS MAGYARORSZÁG*

FILOLÓGIA ÉS
TEXTOLÓGIA
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

1. Az európai humanista filológia jellegzetességei és megítélése

A reneszánszkori–koraújkorai eszmei és irodalmi folyamatok megnevezésére használt *humanizmus* terminust semmiképpen sem szabad összemoznunk vagy összezsúsnálni hagynunk a szó 19–20. századi köznyelvi használatával, és az emberi méltóság, az „embervolt” centrálásával valamiféle, a *filantrópia* jelentése közelébe sodródó értelmet tulajdonítanunk neki.¹ Koraújkoros irodalomtörténészként a szó jelentéstörténetének azzal a szakaszával van dolgunk, amikor a terminus elsődlegesen az irodalmi és nyelvi stúdiók professzionalizmusát kifejező jelentések köréhez kapcsolható. Hosszabb ideje megfélemlőnek tartom azt a definíciót adni róla, hogy a humanizmus irodalomtörténeti értelemben a klasszikus antikvitás szövegtörzisével kialakított reflektált viszonyt jelenti.

Ha így értjük a dolgot, akkor az is nyilvánvaló, hogy a klasszikus antik szövegek tanulmányozásának grammatikai, retorikai, poétikai, morálfilozófiai és historiográfiai centrumú módozatai mellett igen nagy jelentőségűek a reflexió azon válfajai is, amelyek mindenekelőtt filológiai, textológiai érdeklődést testesítenek meg. És ezekről is pontosan úgy kell gondolkodnunk, mint a felsorolt többiről: mindegyiknek van mind receptív,

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A humanizmus értelmezésével foglalkozó szakirodalom felsorolásához természetesen egy egész kötet is kevés volna, így itt csupán néhány olyan tanulmányra hivatkozom, amelyek elsődlegesen meghatározták a tárgyról való gondolkodásomat és álláspontom kialakítását: Jerrold E. SEIGEL, „Civic Humanism” or *Ciceronian Rhetoric? The Culture of Petrarch and Bruni*, Past and Present, 34(1966), 3–48; Hans BARON, *Leonardo Bruni: “Professional Rhetorician” or “Civic Humanist”?*, Past and Present, 36(1967), 21–37; A[nthony] T. GRAFTON, L[isa] JARDINE, *Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation*, Past and Present, 96(1982), 51–80; Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1986; Riccardo FUBINI, *Renaissance Historian: The Career of Hans Baron*, The Journal of Modern History, 64(1992)/3, 541–574; Michael PINCOMBE, *Some Sixteenth-century Records of the Words Humanist and Humanitian*, The Review of English Studies, v. 44, n. 173(1993), 1–15; Kenneth GOUWENS, *Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the “Cognitive Turn”*, The American Historical Review, 103(1998)/1, 55–82; Charles G. NAUERT, *Humanism as Method: Roots of Conflict with the Scholastics*, The Sixteenth Century Journal, 29(1998)/2, 427–438; Robert BLACK, *The Origins of Humanism = Interpretations of Renaissance Humanism*, ed. Angelo MAZZOCCO, Leiden etc., Brill, 2006 (Brill’s Studies in Intellectual History, 143), 37–71; Riccardo FUBINI, *Humanism and Scholasticism: Toward an Historical Definition* = MAZZOCCO 2006, i. m., 127–136; Paul F. GRENDLER, *Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities* = MAZZOCCO 2006, i. m., 73–95; James HANKINS, *Religion and the Modernity of Renaissance Humanism* = MAZZOCCO 2006, i. m., 137–153; Charles G. NAUERT, *Rethinking “Christian Humanism”* = MAZZOCCO 2006, i. m., 155–180.

mind produktív aspektusa. Míg mondjuk a retorika esetében az invencióra, diszpozícióra és elokúcióra egyaránt kiterjedő szövegelemzésből tevődik össze a receptív komponens, a produktív pedig az imitáció számtalan válfaja adja, addig a filológiai stúdiumok különféle analitikus eljárásai a kollacionálás, variánskimutatás, szemmakészítés, a produktív tevékenységi formák pedig az új edíció főszövegének gondozásától az apparátus megszerkesztéséig, a megállapított szövegromlások analógiás elvű grammatikai emendálásától a szöveghiányok tartalmi párhuzamokon nyugvó pótlási kísérleteiig, a szoros szövegkommentár megalkotásától a régiségtani információk kézikönyv-elvű leltározásáig terjedő széles terepen helyezkednek el, és *commentum, enarratio, expositio, scholia, annotationes*² és még sok másféle név alatt a filológiai szakirodalom önálló műfaji változataiként is virágoznak. Nem nehéz belátni azt sem, hogy mindezek a filológiai stúdiumok bizonyos mértékig propedeutikai jellegűek a *studia humanitatis* többi felsorolt diszciplináris válfajához képest, a reflexióra alkalmas szövegek közrebocsátásával megteremtik azok működési feltételeit, más tekintetben pedig – a szöveginterpretáció érvényesítésével – egyfajta módon szintetizálják is mindazok együttes eredményeit. Így nyilvánvalónak tűnik, hogy a nyelvi-irodalmi stúdiumok diverzifikált célképzettű és módszertanú humanizmuskori áradata részint feltételezi, részint pedig előmozdítja a filológiai-textológiai tanulmányok hasonló fénykorát, virágzó bőségét, kivételes kiterjedését és minőségi erőteljességét.

Erről a filológiai aranykorról valamennyien szép személyes kutatói emlékeket őrzünk. Végláthatatlanul tudnánk megnevezni azoknak a korajútkori humanista filológusoknak a hosszú sorát,³ akiknek a jelentős szövegkiadói teljesítményei és az ezekről egymás között lefolytatott, néha igen heves vitáik összességükben azt a benyomást keltik bennünk, hogy közülük még a legszerényebb felkészültségű is a tanítómesterünk lehetne, mert-hogy mindannyian oly sok időt és figyelmet szenteltek a klasszikus szövegek mélyreható tanulmányozásának, hogy tájékozott otthonosságuk mértéke bármely 20–21. századi professzionistáét messze meghaladta, tudás- és emlékezetszerkezetüknek a miénktől eltérő technológiai hagyományai miatt ismereteik felidézésére is megbízhatóbban és teljesebb körűen voltak képesek nálunknál, és anyanyelvüknél bizonyosan gazdagabb szókincsrel és árnyaltabb stilisztikai rétegekben voltak képesek használni az olvasmányaikból elsajátított latin nyelvet, nem kevesen közülük a görögöt is.

Ehhez a tudománytörténeti, eszmetörténeti és irodalomtörténeti jelentőséghez képest kifejezetten szerénynek kell neveznünk a humanizmuskori filológia állapotát és történe-

² A felsorolás forrása a németországi neolatin kutatás doyenjének, Walther Ludwignak egyébként is figyelemre méltó, részben saját tübingeni egyetemi tanulmányaira visszatekintő, részben valamennyiünk helyzetét mérlegelő írása: Walther LUDWIG, *Die Edition lateinischer Texte als bildungspolitische Aufgabe = Die Funktion von Editionen in Wissenschaft und Gesellschaft: Ringvorlesung des Studiengabiets Editions-wissenschaft an der Freien Universität Berlin*, Hrsg. Hans-Gert ROLOFF, Berlin, Weidler Buchverlag, 1998 (Berliner Beiträge zur Editions-wissenschaft, 3), 63–82.

³ A 2011. évi miskolci konferencia programfüzetében közel másfélszáz ilyen humanista nevé idéztük meg egy hasonmás fotón, a következő kiadvány előszavából: Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant ex sola fere Codd Mss. fide emendata: Tomus primus quo omnes eius libri oratorii continentur*, studio atque industria Jani GULIELMII, Jani GRUTERI, Hamburg, ex bibliopolio Frobeniano, 1618, (a)3v–(a)4r.

tét feldolgozó modern szakirodalom kiterjedését. A klasszika-filológia művelői számára természetesen jól ismert dolog, hogy a legtöbb klasszikus görög és latin auktor modern szövegkiadásának vagy fordításának kísérőtanulmányában és apparátusában a szöveg-gondozók kötelességüknek érzik, hogy a koraujkori szöveghagyományozódásnak legalább az adott auktor szempontjából meghatározó jelentőségű állomásaival elszámoljanak, előadva a kiadások kronológiáját, megnevezve az érintett humanistákat, mérlegelve és szemmára is vezetve az általuk megjelentetett szövegnek szövegcsaládhoz való tartozását, szerencsés esetben közvetlen genealógiáját is, a variánsok között pedig nyilván-tartva jellegzetes olvasataikat, nevezetes *crux*okhoz tartozó döntéseiket, javasolataikat vagy észrevételeiket. Minden fontosabb antik szöveg kapcsán tehát rendszeresen szóba és megvitatásra kerül annak humanizmuskori szövegállapota is. Csupán elvétve készültek viszont olyan feldolgozások, amelyek nem egy-egy szöveg időbeli hosszmetriájának egyik állomásaként, hanem nagyszámú szövegre vonatkozó, általános, korjellemző filológiai sajátosságait kiemelni képes keresztmetszetként kívánnák vizsgálni a humanizmuskori szövegtudományi reflexió állapotát. Annál feltűnőbb ez a hiány, minthogy a klasszikus szövegekre vonatkozó humanizmuskori grammatikai, retorikai és más nyelvi-irodalmi reflexiók leírásának mára már igen bőséges szakirodalma van. Azért természetesen a filológia történetének humanizmuskori szakaszáról is készült már néhány alapmű, ezekkel kapcsolatban viszont az a meglepő, hogy a magyarországi irodalomtörténeti kutatás részéről még kísérlet sem igen történt eddig ezek eredményeinek, tapasztalatainak a hazai állapotainkkal való szembesítésére, összemérésére. A jelen tudománytörténeti helyzetünket tehát eléggé hasonlónak érzékelem a retorikatörténeti kutatások terén jó húsz évvel ezelőtt elfoglalt pozícióinkhoz: lassan megteremtődik az a nemzetközi fogalmi készlet és kutatási orientáció, amely lehetővé teszi, hogy a magyarországi eszme- és irodalomtörténetet illető megfigyeléseinket annak diskurzusterében kíséreljük meg artikulálni.

Most már egy gyanúmat is előre kell bocsátanom: az az érzésem, hogy ha az artikulációra sort kerítünk, akkor arra kényszerülünk majd, hogy a fentiekben megelőlegezett kutatói előítéletünket a humanizmuskori filológiai fénykorral mint kimagasló tudományos teljesítménnyel kapcsolatban bizonyos mértékig visszavonjuk, legalábbis jóval körültekintőbben fogalmazzunk annak minősége tekintetében.

Úgy áll ugyanis a dolog, hogy a modern kutatásnak két alapvető fontosságú észrevétele van a klasszikus antik szövegek nyomtatásban való közzététele első másfél évszázadának, vagyis az inkunábulum- és az antikva-korszaknak a filológiájával kapcsolatban. Az első kétségtelen elismerést tartalmaz: szembeötlő, figyelemre méltó dinamizmust, aktivitást regisztrál, amelynek eredményeképpen a 17. század elejére nyomtatásban elérhetővé vált a klasszikus antikvitás ma általunk ismert szövegkorpuszának jó kilencvennyolc százaléka. Mennyiségi kiterjedésére, volumenére tekintve tehát a koraujkori humanizmusról mint igen szorgos, tevékeny, involvált, extenzív időszakról beszélhetünk, amelyben humanisták több generációjának elszánt igyekezete összpontosult az antik szövegek közrebocsátására. Az azonban a humanizmuskori filológia állapota iránt kevésbé érdeklődő, de a klasszika-filológia 20–21. századi szövegkiadásában jól tájéko-

zódó olvasó számára is feltűnő lehet, hogy a ma tudományosan érvényesnek tekintett szövegközlés és ugyanazon auktoroknak a 15–17. században olykor tömegesen, dömpingmennyiségben megjelent kiadásai között számos esetben jelentős különbségek mutatkoznak, és hogy a modern, akárhányszor kritikai igényű szövegkiadásokból a korai-kori szövegállapotot még rekonstruálni sem vagyunk képesek, mert egészen jelentős kiadáscsoportoknak, kiadáscsaládoknak a korai-korban igazán elterjedtnek számító eltérő olvasatait még jegyzetapparátusukban, a variánsok kimutatásában sem találjuk meg. Az, hogy a 16–17. századi szövegállapotot – leszámítva egy-egy kimagasló humanista egy-egy nevezetes kiadását – ma már az apparátusban sem szokás dokumentálni, gyakran annak az egyértelmű jele, hogy az adott auktor szövegét illetően azóta paradigmatis fordulat történt, a hiteles szöveg megállapítása ma egészen eltérő kézirati hagyományra támaszkodik, és a korai kiadási hagyomány a maga egészében mutatkozik gyökeresen elhibázottnak. A humanizmus kori filológia történetének szakirodalma jól ismeri a hosszú ideig tömegesen követett textológiai útvonal zsákutcává válásának jelenségét, és a korai-kori filológiának ezt a sajátosságát a *lectio recepta* indokolatlan autorizálásának problémájaként nevezi meg és írja le.

E sajátosság történeti megértéséhez vissza kell nyúlnunk az *editio princeps*ek elkészítésének a 15. században már jól megfigyelhető technológiai jellegzetességeiig. E. J. Kenney markáns vizsgálataiból idestova fél évszázada nagy magyarázó erejű leírásunk van a klasszikus szövegeket közlő inkunábulumok előállításának körülményeiről. Minthogy a korai könyvkiadás üzleti sikert keresett az auktor kiadásokban, a kiadó vállalkozók tökéreje szerény volt, egymás közötti konkurenciaharcukban mennyiségi expanzióra és sietős munkavégzésre kényszerültek, így az egyes kötetek ökonomikus-minimalista kivételére törekedtek,⁴ a szövegek sajtó alá rendezésének szerkesztői munkáját a szükséges minimumra korlátozták. E sietős, kapkodó munkavégzés és a kompetitív piaci közeg körülményei között a szövegminőség nem válhatott a kiadás elsőrangú szempontjává, így a kivételes, rendkívüli megbízhatóságnak a szövegekhez csatolt (meg külön szálon is futtatott) promóciós anyagokban való gyakori szerepeltetése olyan retorikai sallangnak tűnik, amelynek ritkán van relevanciája a tényleges szöveggondozói teljesítmény tekintetében.⁵ Számos esettanulmány világította meg, hogy a kiadásra került kéziratok megvásárlását tökéletesen esetlegesnek kell tartanunk, és még akkor is, ha véletlenül jó minőségű anyag birtokába jutott a kiadó vagy a szerkesztő, a kiadói és nyomdai munka megkívánt sebessége meggátolta annak érdemi kiaknázását, a nyomdász pedig még a jól előkészített kéziratból is esetlegesen produkált. Ezért aztán Kenney szerint szoros értelemben tulajdonképpen túlzás ezeket a humanista szövegkiadásokat filológiai projek-

⁴ Az eltérő olvasatok közlése például csak a 16. század második felétől vált szokásossá; LUDWIG 1998, i. m., 71.

⁵ E. J. KENNEY, *The Character of Humanist Philology = Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500: Proceedings of an International Conference Held at King's College, Cambridge, April 1969*, ed. Robert Ralph BOLGAR, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 119–128, 123; E[dward] J[ohn] KENNEY, *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley etc., University of California Press, 1974 (Sather Classical Lectures, 44), 12–18.

tumnak tartani.⁶ Inkább azt mondhatjuk, hogy a 16. század közepére nagyrészt elvégzett első kiadások esetleges állapotukban fagyasztották be a legtöbb szöveget, és e kiadások révén nem a *lectio tradita*, hanem a *lectio recepta* tisztelete állandósult.⁷

Mínthogy hamar, az első kiadások után legfeljebb néhány évtizeden belül nyilvánvalóvá vált, hogy a nyomtatásban közzétett szövegek önmagukban is, meg eltérő kézirati hagyományokhoz való viszonyukban is filológiai kérdések sorát vetik fel, a humanista nemzedékek filológiai kérdések iránti érdeklődése mit sem csökkent a 16. században sem, sőt inkább erőteljesebbé, intenzívebbé vált. Az autentikus, feltehetően magukhoz az antik intenciókhoz köthető szövegek történeti rekonstrukciót érvényesítő kialakításának útját azonban most már éppen az *editio princeps*ek – és a keresettebb szövegek esetén az azokat követő újabb kiadások – torlaszolták el. Ezek révén a szövegek leszármazása egyvonalúvá homogenizálódott,⁸ a tudósok pedig nem voltak még birtokában azoknak a kutatási segédeszközöknek, amelyek segítségével a nyomtatott és a kézirati hagyomány kiterjedése és osztályozási lehetőségei tekintetében eligazodhattak volna.⁹ E feltételek között a szövegmegállapítás ma ismert eljárásai helyett még csupán a szövegjavítás (*emendare, corrigere, emaculare*) műveletét gyakorolhatták.¹⁰ Ráadásul a már a könyvnyomtatás elterjedését megelőző időszak szöveggyógyászó tevékenysége azt a fajta humanista kéziratot tette tipikussá, módszertani átlagteljesítménnyé, amely szoros értelemben ugyancsak nem tekinthető filológiai produktumnak, hanem a hagyomány és a szándékolt és esetenként erőszakolt változtatás véletlen elegyeként jellemezhető. A humanizmus *eloquentia*-eszménye a filológiai szakszerűség érvényesülésének útjában állt: az *ingenium*ra való támaszkodás, a kéziratos felhasználás nélküli *divinatio* volt a meghatározó, a szövegösszevetés sosem terjedt ki az összes kéziratos egészére, sőt egy-egy kéziratos vonatkozásában is csak részleges volt. Az emendáció két fajtája közül tehát az *emendatio ope ingenii* (*ope coniecturae*) volt az elterjedtebb változat, az *emendatio ope codicum* pedig csupán részleges és esetleges.¹¹ E közegben nem történhetett másként, mint hogy a korábbi nyomtatott kiadás főszövegét hosszú ideig minden további kiadás alapszövegéül választotta, gyakran teljesen indokolatlanul vagy épp a nyilvánvalóan adódó textológiai konklúziók levonásával homlokegyenest ellentétes módon; az azon elvégzett beavatko-

⁶ KENNEY 1971, i. m., 122, 125.

⁷ *Uo.*, 127.

⁸ KENNEY 1974, i. m., 18.

⁹ A legkorábbi könyvtár- és kézirattár-jegyzékek, repertóriumok csak a 16. század végén láttak napvilágot; *uo.*, 86–91. A filológiai szempontok figyelembevételére remek példa a Hieronymus Wolf augsburgi görög kéziratos katalógusát (1575) két évtizeddel követő, többszörös terjedelmű új kiadás hivatali utódjától: David HOESCHEL, *Catalogus Graecorum codicum qui sunt in bibliotheca Reip. Augustanae Vindelicarum, quadruplo quam antea auctior*, Augustae Vindelicorum, 1595. A munka 122 tétel annotált és analitikus leírását tartalmazza, kommentálva mind a műveket (melyik van meg latinul, ki fordította), mind a példányokat (melyik filológus használta kiadás alapjául, ki kollacionált belőle, melyek azok a művek, amelyek első vagy egyetlen kiadása valamely kódex alapján jelent meg). A példányokra való figyelemfelhívás célja volt nyilván az új szövegkiadásokhoz való kedvbresztés is.

¹⁰ KENNEY 1974, i. m., 19, 25.

¹¹ John F. D'AMICO, *Theory and Practice in Renaissance Textual Criticism: Beatus Rhenanus between Conjecture and History*, Berkeley etc., University of California Press, 1988, 10–12.

zások pedig részint teljesen rendszertelenek, ötletszerűek, részint rendkívül hanyagul, nem szabatosan dokumentáltak és attribuáltak. Az egyes kódexek megnevezésére használt *antiquus (vetus)* és *modernus* terminusok elnagyoltak, megkülönböztetésük tipológiája és módszertana kidolgozatlan, egyedi provenienciájuk tisztázására nem került sor.¹² A történeti szempontú kiadás technológiája a 17–18. században is csak kínos lassúsággal tökéletesedett, és a másolók, korrektorok és editorok derékhada nemhogy e javuló tendenciát vitte volna előbbre, hanem továbbra is tudatlan ártatlansággal, reflektátlansággal zavarta össze a nyomokat.¹³ Tulajdonképpen arra lett volna szükség, hogy a szakszerűtlenül, következtelenül, visszakereshetetlenül elvégzett beavatkozások egész tömegétől megszabaduljanak, vagyis a könyvkiadás korszakának, sőt az azt megelőző humanista kéziratosságának a kiadói teljesítményeit félretegyék, *tabula rasát* csináljanak, és a munkát a középkori kéziratosság minden egyes szövegforrásának beható tanulmányozásával újakezadjék, azok egyediségét mint egy-egy önálló szöveg-leszármazási történet autoreferens dokumentumát behatóan tanulmányozva. A *lectio recepta* vastagon egymásra rakódó hibáinak és félreértéseinek a rétegeit lehántva, egyedül a *lectio tradita* dokumentálásának és megmagyarázásának figyelmet szentelve, lényegében a középkor végi *status quo ante* állapotának elérésére való törekvés volt az a módszertani kulcs, amely a humanista filológia korszakának meghaladásához vezető utat nyitotta fel.¹⁴ Ezt a radikális lépést még a 18. században sem vállalta fel a tudományozás. Már ha a dolog egyáltalán maradéktalanul lehetséges lett volna. A gyakorlatban azonban a középkori kódexeket gyakran – szerkesztői bejegyzésekkel kiegészítve – szedőkéziratként használták, ezek a munka során helyrehozhatatlanul megrongálódtak, és a kiadás megjelenése után gyakran a megőrzésükre sem fordítottak gondot, vagyis a szövegforrások elpusztultak.¹⁵ Minthogy a korszak filológiai terepének kereteként alapvetően a fenti koordinátopontokat szükséges kijelölnünk, világos az is, hogy a korszak megértését célul tűző kutatási módszertanhoz kívánatos nem a kivételesnek, hanem az átlagosnak – Anthony Grafton metaforája szerint a csillogva feltornyosuló jéghegy víz alá merülő túlnyomó tömegének – a vizsgálatát nézőpontul választanunk, noha természetesen a kiugró személyiségek sem mellőzhetők.¹⁶ Ha a retorikatörténeti kutatásnak megvan a maga ezer elfelejtett, mellő-

¹² *Uo.*, 12.

¹³ KENNEY 1971, *i. m.*, 127.

¹⁴ *Uo.*, 127. Hogy az elvi belátás ellenére is milyen rendkívüli nehézséget jelent a hitelesnek felismert szövegforrás olvasatának követése a *lectio recepta*val szemben, és hogy milyen praktikus értéke van a *vulgata* standard referenciakénti szemléletének, azt Anthony Grafton Vettori példáján szemlélteti: ANTHONY GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship, I, Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, Clarendon Press, 1983 (Oxford–Warburg Studies), 58–59, 67. A *textus receptus* Bentley és Lachmann általi radikális elvetéséről: HELMUT MÜLLER-SIEVERS, *Reading Evidence: Textual Criticism as Science in the Nineteenth Century*, *The Germanic Review*, 76(2001)/2, 162–171, 167.

¹⁵ KENNEY 1974, *i. m.*, 81–85.

¹⁶ KENNEY 1971, *i. m.*, 128; ANTHONY GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries*, *Renaissance Quarterly*, 38(1985), 615–649 (a továbbiakban: GRAFTON 1985a), 621.

zött szerzője,¹⁷ hát természetesen a filológiatörténetnek is a magáé, zömében olyan nevekkel, akikkel elvétve sem találkozhatunk a modern kritikai szövegkiadások tudománytörténeti áttekintéseiben és emendációkat vagy variánsokat regisztráló apparátusában. Márpedig a humanista filológia történeti leírására vállalkozva épp az ő – a maguk idejében jelentős, kiterjedt diskurzusok sarokpontjait meghatározó – intencióik, kompetenciájuk és lehetőségeik mérlegelése adja a vizsgálat kézenfekvő szempontrendszerét.

Van közöttük egy olyan filológus, akit a filológiatörténeti áttekintések rendre mint korra legjobbját említenek, olyan felismeréseket tulajdonítva neki, amelyek csak jóval később váltak általánossá, paradigmaticussá, az egész episztémét új vágányra irányítóakká. Ezúttal csak egészen röviden és pusztán azért említem meg, hogy a nevéhez kötött pozíciók összefoglalásával egyben megkapjuk a kortársai és még több nemzedéknyi utóda jellemzésére általánosan érvényesnek tekinthető negatív lenyomatot is, vagyis egyben lássuk mindazt, ami a 16–17. században még semmiképpen sem tekinthető a filológiai diszciplína általánosan felismert és képviselt belátásának. Angelo Polizianóról (1454–1494) van szó,¹⁸ aki számos kéziratot kollacionált, munkája eredményeit pedig *Miscellaneájában* rögzítette. Szisztematikus összevető volt, aki forrásainak provenienciáját is tisztázni igyekezett, datálta őket, paleográfiai és kodikológiai leírást készített róluk, majd szakszerűen hivatkozott rájuk. Rögzítette téves olvasataikat is, mert azt vallotta, hogy azok is lehetnek „rectae lectionis vestigia”. Javításainak alapjául háromféle alapelv szolgált, amelyeket világos hierarchiába foglalt, és igyekezett ezt az erőrendet sosem hágni át. Legerősebb bizonyítéknak, javításai legfőbb forrásának a régi kéziratok szövegállapotát tekintette. Ha egy romlott szöveghely javításához nem állott rendelkezésére régi kézirat, akkor más, de lehetőleg a szöveg koráéhoz közeli auktorok analógiás szöveghelyeire építette az emendációt. Csak legvégső esetben hivatkozott a szöveg *sensusára*, és alapozta rá szövegjavító elképzelését, vagyis saját konjektúráját. A régi kéziratok egybehangzása kizárta számára a konjektúrát, az csak utolsó menedékként jöhetett szóba, akkor is *siglák* hívták fel rá a figyelmet, és Poliziano megnyugtató paleográfiai rekonstrukcióval is igyekezett alátámasztani őket, vagyis megpróbálta megmagyarázni a feltételezett szövegromlás bekövetkezésének lehetséges okát. A kéziratok csoportosításából, osztályozásából a szöveg archetípusára következtetett.

Mindezeknek a szigorú elveknek azonban kevés hatásuk volt a 16. század szövegkiadói gyakorlatára. Ennek a makacs visszhangtalanságnak természetesen fontos oka lehetett, hogy maga Poliziano nem készített egyetlen szövegkiadást sem, amelyben példát

¹⁷ James Jerome MURPHY, *One Thousand Neglected Authors: The Scope and Importance of Renaissance Rhetoric = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 20–36; *ua.* = James J. MURPHY, *Latin Rhetoric and Education in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot–Burlington, Ashgate, 2005 (Variorum Collected Studies, 827), no. XIII. A közlemény tudománytörténeti helyéről: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007d), 63.

¹⁸ KENNEY 1974, *i. m.*, 5–12; Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford, Clarendon Press, 1976, 42–46; D’AMICO 1988, *i. m.*, 23–27.

mutatott volna elveinek gyakorlati alkalmazására (csupán egyetlen *editio princeps* köthe-tő a nevéhez, Kallimachosz ötödik himnuszáé, az is *Miscellaneájában* található¹⁹). Ken-ney szerint ez nem esetleges, merő véletlen, hanem szerinte szignifikáns az összefüggés Poliziano természetes, erős filológiai tehetsége és saját korának publikálási viszonyaiban regisztrálható perifériális helyzete, kudarca között.²⁰ Saját konjektúrák használatáról való lemondásával messze ellépett kortársaitól, kifejezve gesztusával azt a meggyőződését, hogy elődeinek jó szándékú, de zavaros és nem dokumentált erőfeszítései a filológiai tisztázás útjában állnak, azt talán máris lehetetlenné teszik. Forrásai teljes körű doku-mentálásával a tények gyűjtésének és rögzítésének fontosságára figyelmeztetett.²¹ Tech-nikai és személytelen, egzaktásra törekvő módszerével szemben humanista kortársai és utódai továbbra is a tehetségük, *ingeniumuk* megcsillantására alkalmasnak vélt konjektú-rákat favorizáltak, saját nyelvértékük, irodalmi ízlésük alapján javítottak.²²

Azért Poliziano néhány követőjét, szellemi rokonát is meg tudja nevezni a filológia-történet. Közülük került ki a 16. századi itáliai filológusok szakmai minőségben igen erős, számszerű arányaiban azonban törpe minoritásnak tekinthető egyik iskolája.²³ Pietro Bembo (1470–1547) személyesen is részt vett Poliziano Terentius-kollacionálásá-ban, majd egyike lett azoknak a humanistáknak, akik a Poliziano-tanítványból lett Medi-ci pápa, X. Leó udvarában dolgozva érvényesíteni próbálták filológiai elveit. Filippo Beroaldo (1453–1505) 1515. évi Tacitus-kiadása, Pierio Valeriano (1477–1558) 1521-es Vergiliusa ezeket az elveket igyekezett alkalmazni.²⁴ A római műhelynek a Sacco di Roma vetett véget, de az 1530-as években Firenzében, Piero Vettori²⁵ (1499–1585) veze-tésével újra iskolává szerveződtek, majd az 1550-es években már a szétszóródott római-akkal is egyenként kapcsolatba léptek a Poliziano szoros, feszes szövegkritikájának módszerét követő filológusok. Ugyanezekben az évtizedekben azonban a francia huma-nisták – részben ugyancsak Poliziano elveit, nevezetesen a görög és a latin szövegek közötti kapcsolatkeresését meg az irodalmi alapú megítélésre törekvését követve – az itáliaiaktól eltérő arculatú törekvéseket alakítottak ki.²⁶ Olyan humanistáknak köszönhe-tően, mint Guillaume Budé (1467–1540), Jacques Toussain (1499–1547), Joachim Peri-on (1500–1559), Denis Lambin (1520–1572), Jean Dorat (1508–1588), Henri Estienne (1528–1598), Jean Brodeau (1500–1563), Adrien Turnèbe (1512–1565), Gallia egyér-

¹⁹ RITOÓK Zsigmond, *Poliziano Kallimachos-fordítása = Classica – mediaevalia – neolatina: Acta conven-tus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 155–177.

²⁰ KENNEY 1971, *i. m.*, 125.

²¹ *Uo.*, 126.

²² D'AMICO 1988, *i. m.*, 23–27.

²³ Az alábbiakhoz alapvető: GRAFTON 1983, *i. m.*, 45–70.

²⁴ Beroaldo hermeneutikáját rendkívül előremutatónak értékeli Grafton, amikor kiemeli, hogy nem az egyetlen, abszolút bizonyosságú és érvényességű jelentés megtalálása, hanem a lehetséges, plauzibilis értelme-zések összegyűjtése vezérelte: GRAFTON 1985a, *i. m.*, 636.

²⁵ PFEIFFER 1976, *i. m.*, 136.

²⁶ Az alábbiakhoz alapvető: GRAFTON 1983, *i. m.*, 71–100.

telmüen átvette a vezető szerepet a grécista stúdiók területén.²⁷ A franciák kedvelt módszere azonban a konjektúrák favorizálása volt. A kéziratok tanulmányozását persze ők is szükségesnek tartották, ennyiben Vettori és társai módszere nem tűnt teljességgel elhibázottnak a számukra, a maguk részéről azonban igen felületesen jártak el forrásaik dokumentálásában és értékelésében, a variánsok rögzítését hiányosan és pontatlanul végezték, saját konjektúráikat nem jelölték vagy nem egyértelműen különböztették meg őket. Számukra az antik szövegek mindenekelőtt irodalmi értékeik vagy filozófiai tartalmuk miatt voltak fontosak, a szövegek tanulmányozásának pedagógiai és kulturális célokot tulajdonítottak, amihez képest a száraz textológiai munka érdektelennek tűnt a számukra. Legbefolyásosabb itáliai támogatójuk Paolo Manuzio (1512–1574) volt, a történeti és irodalmi háttér magyarázatára összpontosító, a szövegkritikát visszazorító, praktikus elvű szövegkiadások híve, aki mindig is idegenkedett Vettori konzervatív kiadói eljárásaitól. A francia iskola itáliai főhadiszállása azonban Marc-Antoine Muret (1526–1585) római műhelye volt. Az 1550-es évek végén Muret és Manuzio kiadásai és kommentárjai nyílt harcba kezdtek Vettori ellen. Talán Muret ízlésváltozatának, az ezüstkori írók előtérbe helyezésének is köszönhetően,²⁸ támadásuk látványos, zajos sikeret hozott a Vettori pedantériájába, ortodox ciceronianizmusába beleunt és az egzakt módszer jelentőségét fel nem ismerő fiatal nemzedékben – Pierre Daniel (1530–1603), Claude Dupuy (1545–1594), Pierre Pithou (1539–1596), Florent Chrestien (1541–1596), Alphonse Delbene (1538–1608), és a németalföldi, nagyrészt franciás iskolázottságú szimpatizánsok köre: Janus Dousa (1545–1604), Lucas Fruterius (1541–1566), Willem (1542–1575) és Theodor Canter (1545–1617)²⁹ –, míg Vettoriék csupán a portugál

²⁷ Budé *De philológiájáról* (1532): William J. KENNEDY, *Humanist Classifications of Poetry among the Arts and Sciences = The Renaissance*, ed. Glyn P. NORTON, Cambridge, Cambridge University Press, 1999 (The Cambridge History of Literary Criticism, 3), 91–97, 92–93. Dorat és Berzeviczy Márton kapcsolatáról: BAUMGARTEN Sándor, *Adalékok magyar humanisták francia kapcsolataihoz*, EPhK, 67(1943), 79–81. Dorat, Lambin, Estienne, Turnébe és Zsámboky (meg más magyarok) kapcsolatairól: TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomszemlélet kezdetei Magyarországon Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15), 67–70. Lambinnak – a görög rovására – inkább erős latinos képzettségét hangsúlyozza: Linton C. STEVENS, *Denis Lambin: Humanist, Courtier, Philologist, and Lecteur Royal*, *Studies in the Renaissance*, 9(1962), 234–241. Fontos viszont az új, erasmianus görög kiejtés képviselőre Ramusszal kötött szövetsége. Brodeau-ról lásd még alább.

²⁸ KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 354–355. Az ott idézett nemzetközi irodalomhoz lásd még, az anti-rámista felfogás kiemelésével: Peter SHARRATT, *Marc-Antoine Muret: The Teaching of Literature and the Humanistic Tradition = Acta conventus neo-Latini Torontonensis: Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto, 8–13 August 1988*, eds. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1991 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 86), 665–675.

²⁹ Összetettebb kérdés a francia csapatból a németalföldiekhez átigazolt Josephus Justus Scaliger filológiai felfogásának ügye, aki – Muret kétségtelen hatása ellenére – az itáliaiak kézirat-kollációs elveit is értően alkalmazta, legalábbis ifjúkori kiadásaiban, nagyjából az Orsinival annak 1582. évi Festus-kiadása után kialakult feszültsége idejéig. Lásd erről Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger's Edition of Catullus (1577) and the Traditions of Textual Criticism in the Renaissance*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 38(1975), 155–181 (a továbbiakban: GRAFTON 1975a).

Achilles Statiust (1524–1581) és a római Fulvio Orsinit (1530–1600) tudhatták maguk mellett.

Az Alpokon túl a szövegértés alapjaként egyébként is jóval erősebb pozíciókat foglalt el a skolasztikus logika és metafizika, a kiadói tevékenység erőteljesebben törekedett a középkori eredetű latin szövegek kinyomtatására, a humanisták pedig kevesebb, válogatott szöveg moralizáló-pedagógiai olvasására, értelmezésére fordították figyelmüket. Nem egy áttekintésben olvasható olyan tételmondat, hogy a pre-erazmiánus északi textológia az erkölcsi szempontoknak való alávetettségben működött, és még Erasmus filológiai munkásságában is az etikai tartalom irányába mutató preparatorikus voltát szokás megragadni. Ugyancsak az Alpokon túli jellegzetesség, hogy gyakran nem állottak a szerkesztők rendelkezésére elegendő számban a kéziratos hagyomány szövegforrásai, ezért nem jeleskedtek a kollacionálásban vagy nem váltak fogékonyra a textológia olyan módszertani eljárásai iránt, amelyeket a változatos szövegcsaládokkal való elszámolás tesz szükségessé.³⁰ Magával Erasmusszal történt, hogy első klasszikus-edíciójához, az 1501-ben megjelent *De officiis*hez kéziratok hiányában nyomtatott változatokat kollacionált és saját konjektúráira támaszkodott. Rendszeres kollációt később sem végzett, csak a problematikusnak érzett helyeken ütötte fel különféle szövegforrásait és eseti módon tájékozódott bennük. Még olyan nagy horderejű vállalkozásában is, mint a görög Újtestamentum kiadása, az alapszövegül használt bázeli kézirat megválasztása meglehetősen ötletszerűnek tűnik, a többi kézirat variánsainak dokumentálása erősen szelektív, saját konjektúrái mind a latin, mind a görög szöveg tekintetében nagy szerepet kapnak, egy filológus számára pedig sosem feledhető az a döntése, hogy az Apokalipszis görög szövegének egy részét, kézirat hiányában, a *Vulgata* latinja alapján készített saját fordításában tette közzé.³¹ A Poliziano nyomdokaiba lépni igyekvő Beatus Rhenanus (1485–1547) pedig hiába ismerte fel, hogy a régi kéziratok értékesebbek, ha nem voltak eszközei még relatív datálásukra sem, és az olvasataik értékelésén alapuló hierarchia felállításának módszerét sem dolgozta ki.³² Egyetlen szerzőtől sem állott rendelkezésére elegendően nagy számú kézirat ahhoz, hogy ezeket az eljárásokat kikísérletezhette volna.³³ Tertullianus műveinek 1521. évi, Thurzó Szaniszlónak ajánlott *editio princeps*ét például

³⁰ D'AMICO 1988, *i. m.*, 27–30.

³¹ *Uo.*, 30–38; Jan KRANS, *Beyond What is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, Leiden etc., Brill, 2006 (New Testament Tools and Studies, 35), 7–191. Az alapul szolgáló bázeli kódexekről: KENNEY 1974, *i. m.*, 76.

³² Rhenanus kollációi a kézirati variánsokat az „alias”, saját konjektúráit a „forte” megjelöléssel dokumentálják. A *lectio receptá*val szemben a *lectio tradita* iránti figyelmét saját terminológiai rendszerében az a kíváncsi bontja ki, hogy a *vulgata lectio*t korrigálni kell a *vetus* vagy *antiqua lectio*, vagyis a kézirati szöveg-állapot alapján, még abban az esetben is, ha az utóbbi romlott. A hallgatóságos konjektúra ellen határozottan tiltakozott, azt kívánta, hogy a főszövegben a hibás szöveghely álljon, a hibát észrevételező és kijavítására javaslatot tevő konjektúra pedig jegyzetbe kerüljön. A filológiai végcél a szerző archetipikus szövege, amelyet a *sincera* vagy *germana* vagy *vera lectio* terminussal jelöl. D'AMICO 1988, *i. m.*, 72–84; vö. Walter ALLEN, JR, *Beatus Rhenanus, Editor of Tacitus and Livy*, *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, 12(1937)/3, 382–385; KENNEY 1974, *i. m.*, 52.

³³ D'AMICO 1988, *i. m.*, 94–98.

két kézirat alapján készítette el: noha továbbiakról is tudott, azok tanulmányozására nem futotta az idejéből.³⁴ Ugyancsak nem látott különböző hagyományágakat reprezentáló kéziratokat, amelyek alapján eljuthatott volna a szerzői archetípus rekonstruálásának esetenkénti lehetetlenségét belátó, termékeny kételyig.³⁵

Egy mai filológus számára elképzelni is nehéz különben azt a nagyvonalúságot, ahogyan a koraujkori kiadások humanista szerkesztői mások technológiai közreműködésére ráhagyatkoztak, azok döntéseit kontrollálatlanul hagyták, és mindennek jelentőségét csak utólag vagy még akkor sem ismerték fel. Erasmus Seneca-kiadását Beatus Rhenanus rendezte sajtó alá, és közben arra kényszerült, hogy elég nehéz döntéseket hozzon meg Erasmus helyett.³⁶ Velleius Paterculus unikális kéziratára maga Rhenanus bukkant rá 1515-ben a murbachi bencés apátságban, a töredékes, nem könnyű olvasatú 11. századi kéziratot azonban nem maga rendezte sajtó alá, hanem egy meg nem nevezett barátja átíratát vette alapul az 1521-es *editio princeps*hez.³⁷ A nyomdák, kiadók személyzetéhez tartozó korrektornak hosszú ideig nemcsak a korrektúraolvasás volt a feladata, hanem a szedőpéldány szöveg-előkészítése is, beleértve olyan alkotó szöveggondozói feladatokat, mint a kollacionálás, sőt az emendációkra való javaslattevés. Alkalmilag maga Erasmus is, rendszeresen, hivatásszerűen pedig olyan jelentős humanisták láttak el korrektori feladatokat, mint Janus Lascaris (1445–1535), Marcus Musurus (1470–1517), Sigismundus Gelenius (1497–1554), Beatus Rhenanus és még sokan mások.³⁸ A korrektorok első kézikönyve, a lipcsei Hieronymus Hornschuch (1573–1616) 1608. évi *Orthotypographiája* élénk leírást adott arról, hogy milyen minőségűnek is kell elképzelnünk az auktor kiadások kéziratait és hányféle formában kellett a korrektoroknak közreműködniük azok elfogadható állapotúra való javításában: szerinte a szerzők nagyon hanyag kéziratokat adnak, gyakran saját nevük deklinálásával is gondban vannak, és nem ritkán az egész nyomdai személyzet arra kényszerül, hogy Oidipuszként nyomozza szfinxi kézírataik nyomán a szándékukat. Véleménye szerint az volna a kívánatos, hogy a nyomdai kézitról készítsen a szerző hivatásos írnokkal szedhető másolatot, majd ne avatkozzék a további munkafolyamatokba, bízva a korrektúrajavítást is a professionalistákra.³⁹

³⁴ A nyomtatvány: App. 156. Az egyik kézirat ma is megvan sélestai-i könyvtárában, ebben magában standardizálta az ortográfiát és a puntuációt, margójára írta jegyzeteit és emendációit; *uo.*, 61–66. – Rhenanus az *Autores historiae ecclesiasticae* c. gyűjteményét (1523) ugyancsak Thurzónak ajánlotta: App. 174; *uo.*, 68–69. 1525-ben ugyanő volt a dedikáltja Erasmus egy murbachi kézirat alapján készült id. Plinius-kiadásának: App. 182.

³⁵ *Uo.*, 94–98.

³⁶ KENNEY 1974, *i. m.*, 51.

³⁷ D'AMICO 1988, *i. m.*, 61–66.

³⁸ Anthony GRAFTON, *Correctores corruptores? Notes on the Social History of Editing = Editing Texts – Texte edieren*, ed. Glenn W. MOST, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998 (Aporemata: Kritische Studien zur Philologiegeschichte, 2), 54–76. Lascarisról: Anthony GRAFTON, *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1997 (Jerome Lectures, 20), 135–183.

³⁹ GRAFTON 1998, *i. m.*, 67–68. Hornschuch könyvéről lásd még Anthony T. GRAFTON, *The Importance of Being Printed: Elizabeth L. EISENSTEIN, The Printing Press as an Agent of Change: Communications and*

Egy 1491-ből fennmaradt korrektúraíven pedig jól látható, hogy egyáltalán nem a szedési hibák mechanikus javítására szolgált csupán, hanem konjektúrákat is tartalmazott, így a korrektor tevékenysége nem sokban különbözött a szövegkritikusétól.⁴⁰

A szövegkritika első tankönyveként szokás említeni Francesco Robortello (1516–1567) munkáját, az 1557-ben megjelent kétkötetes *Variorum locorum in antiquis scriptoribus, tum Graecis, tum Latinis, annotationes*hez írott, *De arte sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio* című bevezető.⁴¹ A kéziratok konjekturális emendációjának tipologizálására itt adott rendszer, benne az *additio*, *ablatio*, *transpositio*, *extensio*, *contractio*, *distinctio*, *copulatio*, *mutatio* kategóriáival, a szövegkiadói hagyományban már a 15. század végén – és épp Quintilianus deklamációinak kiadásában – megfogalmazódó reflexió rokona, amely szerint a másolók, az írók háromféle hibát szoktak elkövetni: az *appositiót*, a *commutatiót* és a *subtractiót*. Quintilianus szónoklattana ugyanezeket a típusokat (*adiectio*, *detractio*, *inmutatio*, *transmutatio*) említi a *barbarismusok* rendszerezésekor (I,5,6).⁴² Míg tehát a korábbi filológiai reflexió a *rontás* válfajaként veszi használatba ezt a tipológiát, Robortello a *javítás* fajtáit sorolja ezekbe a (további származtatott válfajokkal kiegészített) csoportokba. Nem ez a grammatikai alapú, a helyesség és a helytelenség kategóriáival operáló csoportosítás azonban a legérdekesebb a számunkra. Figyeljünk fel arra is, hogy ugyanezeket a csoportokat a retorikai gazdagítás elokúciós eszközeinek rendszerezésére is szokás felhasználni, és ilyenként még ma is – a strukturalista irodalomtudomány művelőinek kezén – termékeny utóéletük van.⁴³ Igen figyelemreméltónak tartom, hogy a filológia érdeklődését felkeltő, a filológus éber figyelmét szolgálatba léptető gyanús szövegjegyek csoportosítására kidolgozott rendszer közös elvű, közös szemléletű az absztrakt szöveg – a szöveg – mindenkori tanulmányozásának és jelentéstulajdonításának interpretációs segédeszközeként rendel-

Cultural Transformations in Early-modern Europe, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1979 (review), *The Journal of Interdisciplinary History*, 11(1980)/2, 265–286.

⁴⁰ GRAFTON 1998, *i. m.*, 72–76.

⁴¹ KENNEY 1974, *i. m.*, 29–36; D'AMICO 1988, *i. m.*, 98–101.

⁴² KENNEY 1974, *i. m.*, 28–29; Richard J. SCHOECK, *On the Editing of Classical Texts before Vinet: Early Printed Editions of Ausonius before 1580 = Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce REVAR, Fidel RÄDLE, Mario A. DI CESARE, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 53), 137–144, 138. Érdekesek a modern szakirodalomnak azok a kísérletei, amelyek egy-egy gyakorló, de ilyen tárgyú teoretikus művet nem alkotó szöveg-gondozó vagy fordító implicit filológiai elveinek rendszerezésére tesznek kísérletet szétszórt reflexióik alapján; lásd például Szent Jeromos kapcsán: Karl Kelchner HULLEY, *Principles of Textual Criticism Known to St. Jerome*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 55(1944), 87–109.

⁴³ Lásd a nevezetes liège-i μ csoport retorikájának minden nyelvi szinten érvényesített tagolását: J. DUBOIS, F. EDELINE, J. M. KLINKENBERG, P. MINGUET, F. PIRE, H. TRINON, *Rhétorique générale*, Paris, Larousse, 1970.

kezésre álló fogalmi rendszerrel. Sőt, hogy a retorikai *alkotáshoz* ajánlott eljárások megfeleltethetők a filológiai *befogadás és értelmezés* eljárásainak.⁴⁴

Ez tehát az a tudománytörténeti összegzés, amellyel a korai európai filológia egészéről adhatunk jellemzést. A továbbiakban most már azokat a kapcsolatokat igyekszem keresni, amelyek mentén a magyarországi értelmiség is összeköttetésbe került a korszak filológiai kultúrájával. E kapcsolatoknak három regiszterét érdemes röviden felvázolni. Először is könnyen összeállítható az az adatsor, amely arról tanúskodik, hogy a korszak filológiai teljesítményeinek egy csekély hányadát a *studia humanitatis* magyarországi iskolai tanítása során is felhasználták, és ennek céljából hazai kiadásban való megjelentetéséről is gondoskodtak; egy még csekélyebb hányad alapján pedig klasszikus antik szövegek magyar fordítását is elkészítették és kinyomtatták, különböző közönségrétegeknek szánt, eltérő célzatú fordítói programok megvalósításához használva fel a szövegeket. Másodszor érdemes legalább megnevezni azokat a magyarországi származású humanistákat, akik a filológus professzionisták európai köztársaságának tagjai lettek, tevékenységükkel egyenrangú partnerként tudtak bekapcsolódni a filológia legmagasabb szintű művelésének nemzetközi mezőnyébe. Végül pedig e nemzetközi filológus mezőny néhány olyan külföldi képviselőjére is rámutathatunk, akik vagy részben Magyarországon, vagy olyan, a magyarországi peregrinus diákok által tömegesen látogatott külföldi egyetemen, szellemi központban fejtették ki munkásságukat, ahol nehezen lett volna elképzelhető, hogy műveik, filológiai gyakorlatuk és reflexiójuk természete ne sugárzott volna ki eleven és sokrétű hatással a magyarországi értelmiség tagjaira, ne formálta volna filológiai artikuláltságuk, felkészültségük kiterjedését és jellegét. Mivel kimerítő, monografikus megközelítésre vállalkozni ezúttal teljesíthetetlen feladat volna, mindhárom területen elsősorban a 16–17. század fordulójára kívánok koncentrálni, noha a folyamatok hosszabb időtávját is többször érdemes lesz röviden jelezni.

2. *A studia humanitatis európai filológiai teljesítményeinek recepciója Magyarországon*

Az első, a nemzetközi filológiai produkció magyarországi és erdélyi iskolákba is befogadott és hazai nyomtatványokban is megjelentetett műveit összeállító adatsor részletezésére itt nem érdemes hosszan kiterjeszkednünk: a közelmúltban több előadásomban, mind idehaza, mind külföldön megjelent tanulmányaimban igyekeztem összefoglalni ezeket a tényeket.⁴⁵ A Cato neve alatt hagyományozódó szentenciagyűjtemény latin,

⁴⁴ A kora újkor további filológiaelméleti műveiről (Willem Canter, Kaspar Schoppe): KENNEY 1974, *i. m.*, 36–46; Klara VANEK, *Ars corrigendi in der Frühen Neuzeit: Studien zur Geschichte der Textkritik*, Berlin etc., Walter de Gruyter, 2007.

⁴⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007b) = *Classica – mediaevalia – neolatina II*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2007, 63–71; Gábor KECSKEMÉTI, *Philological Activities of Early Modern Hungarian and Transylvanian Humanists* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2010b) = *Acta conventus neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona

latin–magyar és latin–magyar–német változatának sokféle kiadása mellett⁴⁶ csak a hazai Cicero-levélkiadások áradnak hasonló bőséggel. Egy ma példányból nem ismert, 1555. évi, ismeretlen tartalmú Cicero-levélválogatást követően,⁴⁷ a század végétől feltűnően sokszor jelentek meg a strassburgi Johann Sturm (1507–1589) által első ízben 1539-ben kibocsátott, négy könyvbe elrendezett levélválogatást követő edíciók. E válogatásnak mind a négy könyvét kinyomták Magyarországon és Erdélyben a 17. század végéig – mai ismereteink szerint – legalább tíz alkalommal latinul⁴⁸ és egyszer magyar fordításban,⁴⁹ első három könyvének latin szövegét pedig további két alkalommal.⁵⁰ Az 1651-es gyulafehérvári levélkiadás, a „primum in usum scholarum Hollandiae et West Frisiae” kiadott gyűjtemény (Leiden, 1626) hazai edíciója⁵¹ viszont már a 17. század első fele legjelentősebb európai tankönyvprogramjának hazai hatását mutatja, akárcsak az egy évvel később ugyanott megjelent és szintén 1626-os leideni kiadásból átvett cicerói szónoklatválogatás.⁵² Ezekon kívül is megemlíthetjük még az *Epistolarum familiarium libri XVI* teljes gyűjteményének két 17. század végi kiadását a nagyszombati jezsuiták nyomdájában.⁵³

Az elemi szintű Catón és Cicero levelein meg mindössze három kiadás által képviselt szónoklatain kívül a 16–17. század igen szegényes a klasszikus antik auktorok Magyar-

Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 386), 343–351.

⁴⁶ Némethy Géza 1889-ben tizenhét 1711 előtt megjelent kiadását vette számba és elemezte tüzetesen: NÉMETHY Géza, *Cato párverseinek magyarországi kiadásai és fordításai*, EPhK, 13(1889), 97–110, 202–217. Azóta előkerült néhány további is: Kolozsvár, 1566 (RMNy 216, egyetlen ismert példánya töredékes); Debrecen, 1631 (RMNy 1497); Várad, 1640 (RMNy 1861, egyetlen ismert példánya csonka). Némethy egyébként messze korszakunkon túl, egészen a 19. század közepéig kísért az átdolgozások és átköltések történetét. A Cato-gyűjtemény iskolai használatáról és hosszantartó tekintélyéről: BALASSA Brunó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, Bp., Sárkány ny., 1930, 259–265; Paul F. GEHL, *A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence*, Ithaca NY etc., Cornell University Press, 1993, 107–134.

⁴⁷ Brassó, 1555, RMK II, 301 – RMNy 113: *Epistolae elegantiores ex familiaribus epistolis Ciceronis*. Példánya ma nem ismert.

⁴⁸ Szeben, 1594, RMK II, 2440 – RMNy 754; Lőcse, 1656, RMK II, 852a; Várad, 1656, RMK II, 873a; Lőcse, 1664, RMK II, 1034a; Nagyszombat, 1680, RMK II, 1468a; Lőcse, 1684, RMK II, 1545; Lőcse, 1690, RMK II, 1663; Nagyszombat, 1692 előtt, RMK II, 1693a; Nagyszombat, 1694, RMK II, 1782; Lőcse, 1700, RMK II, 2002.

⁴⁹ Lőcse, 1694, RMK I, 1458; Balog György (1659–1726) soproni konrektor teljes magyar fordítása. Kritikai kiadása: BALOG György *Cicero-fordítása: A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyve, melyek Sturmius Jakab által össze szedegettettek (Lőcse, 1694; RMK I, 1458)*, kiad. BARTÓK István, KECSKEMÉTI Gábor = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10), 193–298.

⁵⁰ Kolozsvár, 1581, RMNy 488; Trencsén, 1658, RMK II, 913.

⁵¹ RMK II, 748 – RMNy 2367.

⁵² RMK II, 768 – RMNy 2416. A *Pro Milone* 1660 körül Lőcsén jelent meg: RMK II, 954c – RMK II, 2435f. 1676-ban Nagyszombatban Cicero egy másik szónoklatát és filozófiai művét adták ki: RMK II, 1384d, 1384e.

⁵³ 1677, RMK II, 1408; 1697, RMK II, 1895. A későbbi nagyszombati Cicero-levélgyűjteményeket lásd MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 35.

országon vagy Erdélyben megjelent szövegkiadásában. Seneca moralizáló írásaiból Johannes Honterus adott ki válogatást Brassóban 1539-ben, majd Valentin Wagner egy másikat 1555-ben.⁵⁴ Lehetséges, hogy Terentius hat komédiáját is sajtó alá rendezte Honterus, de ma csak Wagner 1557. évi, Melanchthon magyarázatait az 1546. évi lipcsei edíció alapján közlő kiadásából ismerünk példányt.⁵⁵ 1585-ben Kolozsvárott az unitárius iskola használatára szánva jelent meg Christian Francken latin Epiktétosz-kiadása, amely Hieronymus Wolf (1516–1580) latin szövegét (Bázel, 1563) és Thomas Naogeorg (Kirchmeyer, 1508–1563) magyarázatait (Strassburg, 1554) vette alapul.⁵⁶ 1642-ben a lőcsei nyomda két klasszikus auktor egy-egy kis kötetét hozta ki, a sajtó alá rendezésükben közreműködő hazai munkatárs(ak) neve ismeretlen. Ovidius margójegyzetekkel kísért *Tristiáját* a címlap szerint az Andrea Navagero-féle (1483–1529) szöveg 1587. évi antwerpeni kiadásából vették át, a Vergilius eclogáinak alapjául szolgáló kiadást nem nevezték meg.⁵⁷

Cato, Cicero, válogatás a moralizáló Senecától, Terentius, Epiktétosz, Ovidius és Vergilius – a 16–17. századi magyarországi és erdélyi nyomdákban ennyi és nem több klasszikus antik szövegkiadás jelent meg. Nyilvánvaló, hogy magasabb humanista eszményekről, önálló filológiai koncepciókról egyáltalán nem beszélhetünk, kizárólag a *studia humanitatis* oktatásának igénytelen iskolai segédeszközeiről, többnyire külföldi tankönyvek mechanikus utánnomásairól.

Ha a klasszika-filológia nemzetközi szövegkiadásai alapján elkészített és nyomtatásban megjelentetett teljes, szövegű 16–17. századi magyar fordításszövegek sorát állítjuk össze, még rövidebb lesz a listánk. Baranyai Decsi János 1596. évi Sallustiusáról⁵⁸ Kurcz Ágnes kutatásai tisztázták, hogy legvalószínűbb forrása egy 1564-es, bő kommentáros Henricus Petri-féle bázeli kiadás lehetett. Nagyon jellemzőnek kell tartanunk, hogy magában az eredeti szebeni nyomtatványban semmiféle megjelölés sem utal a forrásszövegre, a feltételezés a 20. századi filológusnő részletes szövegvizsgálatán alapul, és

⁵⁴ RMK II, 18 – RMNy 38; RMK II, 64 – RMNy 122. Egy 1682. évi lőcsei kiadvány: RMK II, 1508a.

⁵⁵ RMK II, 307 – RMNy 61 (példánya ma nem ismert); RMK II, 73 – RMNy 141. 1685-ben Lőcsén már Heinsius alapján közölték: RMK II, 1572.

⁵⁶ RMK II, 186 – RMNy 565; vö. Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, ford. VARSÁNYI István, SCHULEK Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980 (Humanizmus és Reformáció, 9), 109. Lehetséges, hogy 1592-ben újranyomták: RMK II, 229 – RMNy 689. Thordai János kolozsvári unitárius lektor a 17. század első harmadának végén készített magyar fordítása nem a Francken-féle kiadás szövegét, hanem Angelo Poliziano latin verzióját követi; vö. KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, AHistLittHungAUnivSzeg, 3(1963), 3–44, 13–14. Forrása valószínűleg az a kolligátumpéldány volt, amelybe a Poliziano-fordítás 1531. évi bázeli kiadását foglalták, és amely megőrizte az 1550. évi leuveni, egy nyelvű görög kiadás Sebald Heyden iskolájában való 1553. évi feldolgozásának nyomait is; vö. W. SALGÓ Ágnes, *Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához*, MKsz, 116(2000), 266–283. – A Honterus által kiadott görög szöveg: Brassó, 1542 (RMNy 49A).

⁵⁷ RMK II, 601 – RMNy 1943; RMK II, 604 – RMNy 1949. A *Tristia az Epistulae ex Pontóval* kiegészítve Nagyszombatban újra megjelent 1677-ben, 1691–92-ben és 1703-ban (RMK II, 1410, 1698a, 2181), Vergilius művei pedig ugyancsak Nagyszombatban 1677-ben és 1700-ban (RMK II, 1411, 2029).

⁵⁸ BARANYAI DECSI János, *Az Caius Crispus Salvstiusnak két historiaia (Szeben, 1596, RMK I, 286 – RMNy 786)*, hasonmás kiadás, kiad. VARJAS Béla, tan. KURCZ Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979 (BHA, 10).

egyetlen, a bázeli kiadásban egyedinek látszó szöveghelyre támaszkodik; éppen ezért természetesen nem zárható ki az sem, hogy Baranyai Decsi más kiadásokat is figyelembe vett, vagyis kontaminált alapszövegből dolgozott.

Háportoni Forró Pál 1619. évi Curtius Rufusának előszava a filológiai tudatosság jóval magasabb fokáról tanúskodik. A klasszikus auktor szövegének állapotáról és hiányos voltáról tett megjegyzései igen korai magyar nyelvű reflexiónak számítanak: „az ő irása az regisegnek rea valo gondviseletlensege miat, gondolom, nehul nehul meg-is csonkittatot, az ket első könyve penig tellyesseggel el veszet volt”,⁵⁹ ezeket Christoph Bruno kiegészítése alapján pótolta a fordításban. Másfelől jelzi azt is, hogy a szöveg értelmezése során a Curtius-kommentárokat is szem előtt tartotta: „nehul nehéz értelmű cikkelyek is talattanak benne, mellyek az tudos embereknek-is ugy mint Glareanusnak, Huttenusnak es többeknek-is, mikeppen kellessek erteni, gondot adtanak.”⁶⁰ E két filológiai megjegyzéséből már Király György óta⁶¹ arra szokás következtetni, hogy Háportoni Forró fordítása két 1545-ös bázeli kiadás alapján készült, amelyek egyike, a Froben-műhelyből, Christoph Bruno müncheni jogász és poétikaprofesszor kiegészítését tartalmazta, a másik pedig, a Henricus Petri-féle, Erasmus *annotationese* és Hutten *elegantiarum florese* mellett közölte Jóannész Zónarasz anekdotikus Sándor-életrajzát a bolognai Angelo Bartolomeo Cospi (1430–1516) latin fordításában és Sándornak Indiából Arisztotelészhez írott fiktív levelét is a Cornelius Neposnak tulajdonított fordításban, amelyeket a magyar kiadás ugyancsak átvett. A fordító előszava egyébként még több más kiadás használatának lehetőségét is felveti: „Mind azonaltal sok regi es uyjab exemplaroknak-is öszve vetesekből, az hü forditonak tisztit követven, az közönsegesb ertelemhez igyekeztem mindenüt ragazkodni.”⁶² Monok István csakugyan megfigyelte, hogy a fordító némely margójegyzetei további kiadások használatára is utalnak, de minthogy Forró csak „kesebben nyomtattatot” és „elebbi” könyvekként utal rájuk, hát igen nehéz volna pontosan azonosítani őket.⁶³ A svájci Henricus Glareanusnak (1488–1563) a Forró által említett Curtius-értelmezését viszont nem találta Monok.⁶⁴ Mindezeket most azzal kell pontosítanunk, hogy a Petri-féle bázeli kiadványnak később, így 1556-ban és 1575-ben több újabb kiadása is megjelent ugyanott, bennük hiánytalanul megtalálhatók a korábbi változat kísérőszövegei (Zónarasz-életrajz, fiktív levél, Erasmus és Hutten apparátusa), új

⁵⁹ HÁPORTONI FORRÓ PÁL, *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatot historiaia*, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174), hasonmás kiadás, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan., jegyz. MONOK István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (BHA, 18), (o)3r.

⁶⁰ *Uo.*, (o)3v.

⁶¹ KIRÁLY György, *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban (1918)* = KIRÁLY György, *A filológus kalandozásai*, vál., kiad., utószó KENYERES Ágnes, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 178–206.

⁶² HÁPORTONI 1619/1988, *i. m.*, (o)3v.

⁶³ Monok bizonyítéka Háportoni Forró margójegyzete a fordítás 96. lapjáról: „az kesebben nyomtattatot könyvekben” hatszáz, „az elebbiekben” hatvan talentomot talált Curtius szövegében. Minthogy a két említett 1545-ös nyomtatványban „sexaginta” áll, a fordítónak ezeknél későbbi kiadást is látnia kellett. Monok nem talált megfelelőt, a „sescentá”-t csak a modern kritikai kiadásból tudta adatolni. MONOK István, *Háportoni Forró Pál élete és művei* = HÁPORTONI 1619/1988, *i. m.*, 29–58, 21, 48.

⁶⁴ *Uo.*, 18.

kötet részeként pedig még egy szöveg: „Postremò, Hen. Glareani Annotationes, nunc primùm in lucem editae, adiectae sunt” (1556), ill. „Vnà cum Hen. Glareani in lib. XII. Curtij Annotationibus elaboratis, nunc primùm in lucem editis” (1575). Így hát kézenfekvő ezen későbbi kiadások egyikének a használatára gondolnunk.⁶⁵ Aminthogy a Bruno-féle változat bázeli kiadásának használatával kapcsolatban sem vehetjük készpénznek Király György megállapítását: annak meg Lyonban jelent meg 1545-ben, de még 1584-ben is újabb kiadása.

Háportoni Forró fordítása esetében még egy további, a korábbi magyarországi könyvkiadási vállalkozások esetében nemigen adatolható filológiai művelet elvégzését rögzíthetjük: a lektorálást. Ismét a fordító előszava számol be róla, mégpedig kora filológiai terminológiájának megejtően szabatos használatával: „Illyen mély elmejü es bölcs authornak immar nyelvünkre fordittatot irasanak meg rostalasara, nem keves tudos embe rekne censurajok kevantathatot volna. Melyhez kepest nekem egy vigasztalasul adatek, hogy Urunk ö Felsege ugyan az magam instantiamra az vitezlo Varfalvi Kosa Matthias Deak uramat az nemes Erdely orszag tablajanak assessorat adta vala annak censurajara, kinek ugymint az tisztessesges Deaki tudományban meg regzet elmeje által ezen author nak egymással valo collatiojaban sok helyek megjobbittanak.”⁶⁶

A század még hátralévő hasonló vállalkozásainak filológiai horizontja össze sem mérhető ezzel a magaslati ponttal, közönségük pedig az erdélyi fejedelem történelmi példaképből okuló és politikában-diplomáciában-hadakozásban útmutatásra szoruló udvara helyett már csak az iskola népe, a latin eredeti elsajátításával bajlódó diákok.⁶⁷ Balog György Cornelius Nepos-fordítása (1701) a strassburgi Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) szövegét követi,⁶⁸ Dálnoki Benkő Márton Florusának pedig (1702) Jan Minnell (1625 k.–1683) jegyzetapparátusa csak az egyik forrása volt, fordítása minden bizonnyal kontaminált alapszövegből készült.⁶⁹

3. A filológia magyarországi professzionistái

A régi Magyarország klasszika-filológiai érdeklődésű humanista szaktudományossága persze korántsem mutat ilyen vigasztalan összképet. Csakhogy a kérdést más irányból kell megközelítenünk: a professzionista szöveg gondozók, humanista filológusok mun-

⁶⁵ Az 1556. évit néztem át, ennek a főszövegében a Monok által vizsgált szöveghelyen továbbra is „sexaginta” olvasható (c5r), épp Glareanus jegyzetei azonban részletesen tárgyalják ezt a helyet, szóba hozva Budé „sexcenta” olvasatát (BB6r).

⁶⁶ HÁPORTONI 1619/1988, i. m., (o)3v.

⁶⁷ A fordítások közönségét illető megfontolások részletesen kifejtve: KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások* = KECSKEMÉTI 1993, i. m., 577–613, 597–605.

⁶⁸ BALOG György *Nepos-fordítása: A' Cornelius Neposnak avagy Aemilius Probusnak Hires nevezetes hadi fejedelmeknek életekrül és cselekedetekrül irt könyve (Lőcse, 1701; RMK I, 1633)*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor = KECSKEMÉTI 1993, i. m., 299–419.

⁶⁹ DÁLNOKI BENKŐ Márton *Florus-fordítása: Lucius Annaeus Florusnak A' Romai viselt dolgokról irott negy könyve (Kolozsvár, 1702; RMK I, 1649)*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor = KECSKEMÉTI 1993, i. m., 421–573.

káiba egyáltalán nem enged betekintést a kor hazai nyomdászata. A magyar és erdélyi származású humanistáknak az akadémiai körök érdeklődésére számot tartó munkái nem hazai nyomdákban, a legkevésbé sem hazai használatra szánva jelentek meg, hanem külföldi egyetemi és azt követő magánstúdiumaikkal vannak kapcsolatban, ottani, nyugat-európai kiadókra letek, és noha némelyikük alapjaiban befolyásolta az egy-egy klasszikus auktorról a régi Európában kialakult szakmai közvéleményt, hazai ismeretüknek, tudományos értékük itthoni felismerésének a legritkább esetben lehet nyomára bukkanni.

A 16. század néhány magyarországi származású, európai jelentőségű humanistájának, így Andreas Dudithiusnak (1533–1589) és Zsámboky Jánosnak (1531–1584) a filológiai tevékenysége széles körben ismert,⁷⁰ noha az életművüket feldolgozó hazai szakirodalommal a legkevésbé sem lehetünk elégedettek. Újabbán a bártfai születésű tanár és orvosdoktor, a Hieronymus Wolf meghívására Augsburgban letelepedett Georg Henisch (1549–1618) iránt is ébredt némi figyelem,⁷¹ de a nemzetközi tudományos körökbe való hazai filológiai bekapcsolódás további példáiban sem szűkölködünk. A gibárti Michael Chesserius (Kesserű Mihály) a 16. század első évtizedében két Iszokratész-szónoklat latin fordításával tüntette ki magát.⁷² Matthaeus Fortunatus (†1528) 1523. évi velencei Seneca-kiadásának, a kéziratokra és nyomtatott kiadásokra egyaránt támaszkodó *Quaestiones naturales*-nak az emendációit később Erasmus is átvette.⁷³ Johannes Honterus (1498–1549) brassói nyomdájából 1540-ben – a magyarországi humanista könyvkiadás története során egyedülként – egy *editio princeps* is kikerült, mégpedig Neilosz Monakhosz görög nyelvű, később bázeli kétnyelvű kiadásokban is sikeressé vált műve.⁷⁴ 1547 áprilisában Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelous Torda, 1515 k.–1569), a Padovában nevelősködő magyar fiatalember arra tett ígéretet Joachim Camerariusnak (1500–1574), hogy kérésének megfelelően utána fog nézni Theognisznak Velencében

⁷⁰ Filológiai munkásságukról alapvető: Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589 : Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, Société d'Édition Les Belles Lettres, 1935; VARGA László, *Sámboky (Sambucus) János filológiai munkássága*, AClassUnivDebr, 1(1965), 77–103; újabbán és együttesen: Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden etc., Brill, 2009 (Brill's Studies in Intellectual History, 185).

⁷¹ KECSKEMÉTI 2007d, i. m., 69–74.

⁷² RMK III, 5059 = App. 1957. A latin ajánlás szövege magyar fordításban: *Magyar humanisták levelei XV–XVI. század*, vál., bev., kiad., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Gondolat Kiadó, 1971 (Nemzeti Könyvtár: Művelődéstörténet), 456–457. Kesserűről: GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 189–193. Csak a rend kedvéért: természetesen semmi sem áll meg abból, hogy Iszokratészt „magyarra először Kesserű M. fordította le a 17. sz.-ban” (*Világirodalmi lexikon*, V, 1977, 436).

⁷³ RMK III, 252 = App. 166. A latin ajánlás szövege magyar fordításban: V. KOVÁCS 1971, i. m., 478–488. Fortunatusról: GERÉZDI 1968, i. m., 251–266.

⁷⁴ RMK II, 23 – RMNy 40; Gernot NUSSBÄCHER, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des kronstädter Humanisten Johannes Honterus (Stand 25. April 2000)* = Honterus-émlékkönyv: *Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999 – Honterus-Festschrift: Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999*, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001 (Libri de libris), 150–190, 184–185.

(tudatta azt is, hogy e gyűjteménynek már mintegy a felét latinra fordította, ez a munkája ma ismeretlen). Leveléből kitűnik az is, hogy Camerarius eközben Gyalui Torda Euripidész-fordításának kiadását intézte Lipcséből, amelyhez a magyar nevelő ekkor küldte meg a korábbi gyulafehérvári tanárának, Kálmáncsehi Sánta Mártonnak (†1557) szóló dedikációt.⁷⁵ Gyalui Torda szavának állt: Camerarius maga írja Theognisz-kiadásában (1551), hogy három velencei kéziratot is kollacionált a számára.⁷⁶ Camerarius Theogniszával egy évben, 1551-ben pedig Gyalui Torda munkája, Euripidész *Oresztészének* a latin fordítása is megjelent Bázelen. Gyalui Torda egyébként már korábban is próbálkozott két másik darab, az *Oltalomkeresők (Supplices)* és a *Héraklész gyermekei (Heraclidae)* fordításával, amelyekkel, amint írja, el is készült, de elégedetlen lévén velük, ezeket ő maga félredobta; e művei ma ismeretlenek.⁷⁷ A körmöcbányai születésű Paulus Rosát (†1586) Hieronymus Wolf kapcsolta be a görög–latin Démoszthenész-gnomológia munkálataiba 1569-ben Augsburgban.⁷⁸ Fulvio Orsini 1582. évi antwerpeni Polübiosz-kiadása számára Szántó Arator István (1541–1612) vetette egybe Konsztantinosz Porphürogennetosz egy vatikáni másolatának Polübiosz-részleteit Hervagius 1549. évi bázeli kiadásának szövegével 1578 végén. Még a római Collegium Hungaricum megalapításának kieszközlésében is volt némi szerepe ennek a szövegkollacionálásnak.⁷⁹ A brassói születésű Peter Felckmann (†1603) a heidelbergi egyetem és a Commelinus-nyomda munkatársaként előbb-utóbb minden bizonnyal felébreszti majd a németországi filológiai történet figyelmét. A 17. századból hosszan sorolhatnánk az Angliában letelepedett magyar, Georgius Sylvanus auktorkiadásait, Aiszóposztól Homéroszon és Iszokratészen át Plutarkhoszig.⁸⁰

Az egykorú európai mezőny figyelmét élvező magyar filológusok között külön méltatást érdemel – és szerencsére ma sem tartozik a legelhanyagoltabbak közé – az a több nemzedéknyi gárda, akik a magyar irodalom és történetírás jeles humanista alkotásait, Janus Pannonius, Antonio Bonfini és a többiek műveit tárták hazai vagy külföldi kiadásaikban a tudós nemzetközi közvélemény elé (Magyi Sebestyén: Janus 1513; Bekényi Benedek: Janus 1514; Adrianus Wolphardus: Janus 1522; Martin Brenner: Bonfini 1543; Gyalui Torda: Galeotto 1563; Heltai Gáspár: Bonfini 1565; Zsámboky: Ransanus 1558, Oláh és Bonfini 1568, 1581, Janus 1569, Werbóczy 1572, 1581).

⁷⁵ BAUCH Gusztáv, *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században*, TT, 8(1885), 335–355, 519–540, 528–529.

⁷⁶ *Uo.*, 531.

⁷⁷ KECSKEMÉTI 2007b, *i. m.*; KECSKEMÉTI 2010b, *i. m.*

⁷⁸ Vö. Gábor KECSKEMÉTI, *A Hardly-known 16th-century Humanist: Paulus Rosa of Körmöcbánya, Camoenae Hungaricae*, 3(2006), 65–88; KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664.

⁷⁹ BORZSÁK István, *Polybianum: Egy XVI. századi magyar jezsuita szövegkollacionálása*, AntTan, 45(2001), 239–241.

⁸⁰ JANKOVICS József, *Szilágyi György (Sylvanus) angliai klasszika-filológus tevékenysége*, MKsz, 97(1981), 322–326; GÖMÖRI György, *Szilágyi-Sylvanus: Magyar klasszika-filológus a XVII. századi Angliában*, AHist-LittHungAUnivSzeg, 21(1985), 111–119.

4. Külföldi humanisták filológiai működése és Magyarország

Az átmenetileg, hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon működött jelentős európai humanistákról is megérné egyszer névsorolvasást tartani és tüzetesen felmérni, szellemi hatásuk milyen mélységben és milyen összetevőkkel itatta át hazai filológiai kultúránkat. Ráadásul nemcsak jól ismert, hosszabb ideje számon tartott szereplők vannak közöttük – amilyen például a budai udvarban Corvinákat emendáló és ókori feliratokat gyűjtő Bartolomeo Fonzio (1445–1513) vagy a Radéczy István püspök pozsonyi irodalmi körének tagjaként működő Nicasius Ellebodus Casletanus⁸¹ (1535?–1577) –, hanem olyan látogatók is, akiknek a felbukkanása még a szűkebb szakmai kör számára is nagyrészt ismeretlen, és a jövőben feltétlenül megvizsgálandó. Ilyen például az angliai Tacitus-recepciót meghatározó humanista, Sir Henry Savile⁸² (1549–1622) négyéves európai tartózkodása során (1578–1582) Pozsonyban töltött fél esztendő és az Andreas Dudiithiusszal ápolt kapcsolatai.⁸³

Ennél még sokkalta hosszabban szaporítható viszont azoknak a humanista filológusoknak a felsorolása, akik nem magyarországi tartózkodásukkal, hanem átütő erejű európai szellemi hatásukat sugárzó könyveikkel vagy a valamely sűrűn látogatott egyetem katedráján kifejtett tanaikkal és ott kialakított kapcsolatrendszerükkel vonták hatásuk alá a magyarországi értelmiség jelentős részét. E nagy filológusegyéniségek közül már valóban csak néhányat említek meg, valamennyit a 16–17. század fordulójáról, kivétel nélkül egymással izgalmas szellemi kapcsolatok hálójával összekötött személyeket. Munkásságuk és egyéniségük szélesebb körben ható, jellegzetes folyamatokat szemléltethet.

Ami például Justus Lipsius (1547–1606) – a közismert bécsi munkakapcsolatuk miatt részben Zsámbokynak dedikált⁸⁴ – Tacitus-kiadását illeti,⁸⁵ arról épp a közelmúltban fogalmaztam meg olyan állítást,⁸⁶ hogy nem a legjobb kéziratok alapján készült, bár azok is hozzáférhetőek lettek volna; ami pedig a felhasznált kéziratok és szövegkiadások szövegállapotának dokumentálását és meghaladását illeti, a Polizianótól érintetlen klaszika-filológiai átlagteljesítményt hozza. Lipsius anélkül használta *vulgata*ként Beatus

⁸¹ KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és poétikája*, ItK, 75(1971), 24–34; KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus leuveni és római tanulmányai* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 86–95. Róla és a 16. században Magyarországon megfordult számos további németalföldi humanistáról is: BITSKEY István, *Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon = Debrecenről Amszterdami: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika Tanszék, 2010, 45–57.

⁸² PFEIFFER 1976, *i. m.*, 144.

⁸³ David WOMERSLEY, *Sir Henry Savile's Translation of Tacitus and the Political Interpretation of Elizabethan Texts*, *The Review of English Studies*, vol. 42, no. 167(1991), 313–342, 313; Anthony GRAFTON, *The Footnote from de Thou to Ranke*, *History and Theory*, 33(1994)/4, 53–76, 69.

⁸⁴ KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 185–186, 352.

⁸⁵ Pontosabban: az 1574-es első és az 1607-es posztumusz kiadást is beleértve legalább nyolc kiadásról van szó.

⁸⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, ItK, 114(2010), 430–438. Az ott idézett irodalomból fontosabb: C. O. BRINK, *Justus Lipsius and the Text of Tacitus*, *The Journal of Roman Studies*, 41(1951)/1–2, 32–51.

Rhenanus 1544. évi Tacitus-kiadásának szövegét, hogy ezt a tényt bárhol felfedte volna. Nem lehet tudni nála, mikor adja valaki más konjektúráját, mikor a sajátját és mikor egy kézirat olvasatát. Így, noha több kéziratot használt fel a korábbi kiadások szerkesztőinél, az azok kezelésére szánt metodológiája nem jobb náluk, sőt tendenciózus a hivatkozások elhagyásában.⁸⁷ Mindezek a sajtóságok nyilván mélyen összefüggnek azzal a ténnyel, hogy római tanulmányi éveiben Lipsius azt a Muret-t választotta mesterének, aki épp teljes hévvel vívta Vettori elleni harcait. Úgyszólván elkerülhetetlen volt, hogy filológiai értelemben már Lipsius életének utolsó éveiben sor kerüljön a Tacitus-életmű tanulmányozásának jelentős átalakulására, amit jelképes módon juttat kifejezésre, hogy a Lipsius halálát követő évben, 1607-ben Curtius Pichena (1550–1629) Tacitusa is napvilágot látott. Pichena kiadása gondos kollacionáláson alapult, és igaz, hogy e módszerválasztást nem közvetlenül Vettori, hanem a cambridge-i Richard Thomson (†1613) sugalmazta, mégis tökéletes összhangban volt az itáliaiak módszerével.⁸⁸ Ilyen módon Lipsius Tacitus-textológiája nyomban az életmű lezárultát követően meghaladottá vált. Ezek a megállapítások természetesen egyáltalán nem hoznak fordulatot abban a tekintetben, hogy eszmetörténeti értelemben a 16–17. század fordulóján Magyarországot elérő lipsiusi hatást továbbra is alapvető fontosságúnak kell tartanunk.⁸⁹ Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a magyarországi protestáns értelmiség a vallási ortodoxia keretei között Lipsiustól felekezeti okokból elidegenedő részének – olyan gondolkodóknak, akik között például Szenci Molnár Albertet is ott tudjuk⁹⁰ – nemcsak eszmei, hanem filológiai értelemben is volt hová ellépnie Lipsius mellől a 17. század első harmadában.

⁸⁷ D'AMICO 1988, *i. m.*, 112–126; vö. KENNEY 1974, *i. m.*, 53–54. Mindez annak ellenére igaz, hogy Lipsiusnak több nyilatkozata idézhető arra vonatkozólag, hogy az *ope codicum* elvégzett javítást magasabb rendűnek tekintette, míg a konjektúra merész és kétséges voltára figyelmeztetett; *uo.*, 26.

⁸⁸ GRAFTON 1983, *i. m.*, 96.

⁸⁹ A kutatások inkább arra figyelmeztetnek, hogy Lipsiusnak az intenciója sem szorosan filológiai volt. Lásd újabban: Jan PAPPY, *Les points de vue d'Érasme et de Lipse sur la philologie : continuité ou rupture ? = La philologie humaniste et ses représentations dans la théorie et dans la fiction*, réd. Perrine GALAND-HALLYN, Fernand HALLYN, Gilbert TOURNOY, Genève, 2005 (Romanica Gandensia, 32), II, 599–620. (A címben feltett kérdésre határozott választ ad a szerző: az Erasmus és Lipsius közötti folyamatosságot, filológiai elveik hasonlóságát, szövegkiadásaik kevésbé textológiai, inkább erkölcsi irányultságát emeli ki.) A *similitudo temporum* polübioszi elvének hatásáról: Jan PAPPY, *Neoszoicizmus és humanizmus: Új Seneca-olvasatok Lipsius Manuductio ad Stoicam Philosophiam című művében*, ford. SCHEER Katalin, Vil, (2006)/11–12, 23–42, 32. Lipsius Varro- és Seneca-követő monumenta-monimenta felfogásáról: Jan PAPPY, *An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome*, *The Sixteenth Century Journal*, 35(2004)/1, 97–131.

⁹⁰ TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, FK, 1(1955), 9–18, 139–162; *uo.* = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, II, 109–155, 722–727.

4.1. Leiden

Úgy látszik, hogy a filológiai perspektíva Lipsius utáni felnyitásban megkülönböztetett fontosságú szerepet kell tulajdonítanunk a leideni egyetemnek, annak a műhelynek, amelynek korábban, 1578–1591 között, a katolikus egyházba való visszatérése előtt maga Lipsius volt a vezető filológusa.⁹¹ Más kérdés, hogy pontosan miféle filológiai perspektívák nyitására is volt képes a leideni filológiai gondolkodás. Lipsius utóda a történészprofesszori székben, Paulus Merula (1558–1607) filológusként Enniust, Eutropiust és Paulus Diaconust interpretálta,⁹² és működésében a modern egyetem- és tudománytörténet főként olyan intellektuális válságjelenségeket ragad meg és szemléltet, amelyeket részben magának Lipsiusnak az oktatói munkásságára is kiterjeszhetőnek vél. A tételmondat, nevezetesen, hogy Lipsius és Merula idején a leideni latintanítás történeti jellegű volt,⁹³ nemhogy ártatlanul hangzik, hanem inkább elismerő akusztikájú: nyilvánvaló, hogy a filológiai diszciplína igényeinek és természetének megfelelő professzionalizálódás, episztemiológiai stabilitás jeléről van szó. Csakhogy a humanizmus magasabb tudományos szintre emelkedése elkerülhetetlenül jár együtt társadalmi funkciójának hanyatlásával, vagyis a professzionalizálódás és a marginalizálódás párhuzamos jelenségek.⁹⁴ A humanista filológiai projektum marginalizálódásához önmagában a professzionalizálódás is elégséges okot adna, és ilyen jellegű viták már Poggio Bracciolini (1380–1459) meg Lorenzo Valla (1407–1457) között is folytak: míg az előbbi élőnyelvhez hasonló szabad természetességgel használta és alakította a latint, az utóbbi a nyelv- és irodalomtörténeti adatokból állította össze a nyelvi korrektség normatív előírásait.⁹⁵

⁹¹ Lipsius leideni professzorságáról, az ott töltött bő évtized szellemi és konfesszionális változásainak árnyalt bemutatásával: Jeanine DE LANDTSHEER, *Pius Lipsius or Lipsius Proteus? = Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*, eds. Jeanine DE LANDTSHEER, Henk NELLEN, Leiden etc., Brill, 2011 (Brill's Studies in Intellectual History, 192), 303–349.

⁹² Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602 to 1612*, Assen, Van Gorcum, 1984 (Respublica literaria Neerlandica, 6), 17.

⁹³ *Uo.*, 25.

⁹⁴ *Uo.*, 16–17.

⁹⁵ PFEIFFER 1976, *i. m.*, 34–36. Hasonló példaként lásd Lorenzo Guidetti és Buonaccorso Massari 1465. évi vitáját az antik szövegek tanulmányozásának céljáról, természetéről és módszeréről, mindennek pedagógiai vagy tudományos jellegéről. Az előbbi álláspont a klasszikusokat ideálképnek, a jelen szempontjából relevánsnak, az imitáció problémátlan tárgyának tekinti, az utóbbi a nehéz erőfeszítésekkel is csak részlegesen rekonstruálható múlt korlátozott hozzáférhetőségű emberi alkotásaként problematizálja a használatukat, amely irrelevánsnak és a modern problémák számára haszontalannak bizonyulhat a jelenben. Lásd részletesen GRAFTON 1985a, *i. m.*, 615–619. Ugyanezt a két alapvető szemléletmódot szűkebben, a reneszánsz kori kommentáriródlom két válfajának elkülönítésére is alkalmazták a közelmúltban, s bár az előbbi válfajt ott rendkívül szűkre szabott terminussal illették („allegorikus” interpretációként nevezték meg), épp ennek leírása során tettek érdekes további észrevételeket, például alapvetően poliszémikus működésmódjáról (szembeállítva a történeti értelmezésnek az ambiguitások megszüntetésében érdekelt módszerével), az explicit kifejtés jelentős szerepéről (szembeállítva a modern hermeneutikáknak inkább a befogadót kiténtető természetével), általában pedig a diskurzus és a metadiskurzus ontológiai egyenértékűségéről. Az utóbbi minősítésből a reneszánsz kommentár-

Amint láttuk, a francia *ope coniecturae* meg az itáliai *ope codicum* filológiai elgondolás ellentétének a háttérében is meghúzódik hasonló nyelvfilozófiai különbség. A 16–17. század fordulóján azonban arról is szó van, hogy a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vesznek, és a jól szervezett, megfelelően irányított állam szakemberigénye meg a humanista oktatási tradíciók alig vannak köszönőviszonyban.⁹⁶ Módszertani értelemben a diszkrépancia a kommentár és a kompendium pedagógiai alkalmazásának konfliktusaként is leírható.⁹⁷ Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a rámista praktikizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a rámizmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális) paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatáselméleti trend.⁹⁸ A rámizmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfájának kifejlesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.⁹⁹ A filológus Lipsius semmi esetre sem gyanúsítható meg azzal, hogy erre a társadalmi-oktatásszociológiai kihívásra praktikista választ adott volna, sőt híres kijelentésével, mely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja, éppen az elitizmusba zárkózás alapmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához.¹⁰⁰ A következmények már Lipsius leideni tanári dekádjában

irodalmat vezérlő elveknek a 20. századi dekonstrukcióval való rokonítása bomlik ki. Lásd részletesen Michel JEANNERET, *Renaissance Exegesis* = NORTON 1999, *i. m.*, 36–43. Grafton viszont azt a – kézenfekvőbbnek látszó – párhuzamot emeli ki, hogy a szövegek történeti olvasására való törekvés és a bennük mint időtlen klasszikusokban örökérvényű normákat megpillantó szemlélet együttesen van jelen a modern professzionális filológiát kialakító német tudományban is 1750 és 1850 között; GRAFTON 1985a, *i. m.*, 646.

⁹⁶ METER 1984, *i. m.*, 16–17. A leideni egyetemalapítást előkészítő elképzelések egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést írtak körül; lásd Willem OTTERSPEER, *The University of Leiden: An Eclectic Institution*, *Early Science and Medicine*, 6(2001)/4, 324–333, 324–325.

⁹⁷ A gyakorlatban ez az egyiknek a nyilvános-, a gyakorlatiasabb másiknak a privátkurzusokon való használatát is jelenthette. Lásd *uo.*, 328–329. – Analóg 13. századi itáliai jelenségként mutatható be a praktikusabb *ars dictaminis* előretörése az auktorok a 12. században még igen extenzív tanulmányozásának rovására; lásd erről BLACK 2006, *i. m.*, 49; vö. GEHL 1993, *i. m.*, 233–240.

⁹⁸ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, *Hel*, 55(2009), 116–141. A korábbi, Hotson által hevesen bírált, mediális trend nálunk még ma is nagy gyanútlanossággal idézett megalkotója (természetesen) Ong atya a maga idejében igen újszerű narrációja volt: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.

⁹⁹ Két szélső álláspontként jelölhető meg: GRAFTON–JARDINE 1986, *i. m.*; James D. TRACY, *From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine*, *Modern Language Quarterly*, 51(1990)/2, 122–143, 139–140.

¹⁰⁰ KECSKEMÉTI 2007d, *i. m.*, 350; OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 328. A rámizmus németalföldi központjává vált viszont az 1620-as évektől a franekeri egyetem, William Ames katedrája. A rámista ismeretelmélet, a *technometria* általa megalapozott rendszeréről: Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theol-*

megmutatkoztak, így lényegében egyidejűek a leideni egyetem fennállásával: az irodalmi és filológiai képzés mint a bölcsészeti kar propedeutikai tárgyai és a szakmai specializálódás diszciplinái közötti minimális koordináció – vagy éppen koordinálhatatlanság – kifejezetten kártékony hatással volt a jövő teológus, jogász, orvos nemzedékének humanista képzettségére, akik néhány hónap alatt akarták letudni a filológiai stúdiumok minimumszintjét, hogy mielőbb a későbbi hivatásukra, annak specializált szakismereteire felkészítő ismeretekben mélyedhessenek el.¹⁰¹ Lipsius személyesen úgy menekedhetett meg e gyilkos folyamatok hatásától, hogy részint sztoikus erkölcsfilozófiája, részint politikaelméleti gondolkodása biztosítani volt képes számára a publicitást és elismerést, így kurzusai nem néptelenedtek és silányodtak el. Politikai nézetei bizonyos mértékig hitelesen tanúskodnak erről a szorongatott helyzetről. A legváltozatosabb formákban újra meg újra visszatér bennük a konfesszionalizmus meg a nemzeti-állami érdek konfliktusa. Ez a két érdekrendszer nyilvánvalóan egészen eltérő módokon és irányokba dinamizálja a szellemi életet – abban azonban egyek, hogy a hagyományos humanista stúdiumokban kiképzett szakembergárda mindkettő számára nehezen, csak áttételekkel használható, és attól egészében eltérő értelmiség kiképzését tartják kívánatosnak. Lipsius utóda, Merula lényegében már meg van fosztva a hasonló kultúrteoretikusi érvényesülés lehetőségétől és előfeltételeitől, így az ő professzori munkájáról szólva már elkerülhetetlen a válsághelyzet negatív aspektusainak megnevezése: a történeti érdekelttségű latintanítás öncélúsága hallgatói érdektelenséggel, a retorikai és poétikai stúdiumok elhanyagolásával, kiüresedésével járt együtt. E hagyománynak még a későbbiekben is akadtak folytatói a leideni egyetemen (Johannes Meursius [1579–1639] és Petrus Cunaeus [1586–1638] nevét említem), de már a 16. század végén sem nevezhető kizárólagosnak.¹⁰² Ráadásul a filológiai alternatívát képviselő tanári kar személyi összetétele egészen kivételes, és mire kiforrott változatáról beszélhetünk, az 1610-es évek végére a magyarországi hallgatók is megérkeznek az egyetemre.

A vérfrissítésben a Lipsius utódaul kiszemelt Josephus Justus Scaliger (1540–1609) kapta a főszerepet.¹⁰³ Minthogy az első felkérést nem fogadta el, a leideniek a történelemprofesszori állást Merulával töltötték be, ám nem mondtak le Scaliger megnyerésé-

ogy, *Journal of the History of Ideas*, 29(1968)/1, 115–122; Lee W. GIBBS, *William Ames's Technometry*, *Journal of the History of Ideas*, 33(1972)/4, 615–624.

¹⁰¹ METER 1984, *i. m.*, 17. A beiratkozási számadatok világosan mutatják a folyamatot. A leideni egyetem fennállásának első negyedszázadában a hallgatók 53%-a iratkozott be a bölcsészkarra, míg 1650–1674 között csupán 35%-uk, miközben a jogi karon tanulók száma enyhén, az orvosin tanulóké meredeken emelkedett. A legtöbb doktori fokozatot jogtudományból (az első száz évben végig 50% fölött) és orvostudományból ítéltek oda (40% körül), míg a filozófiai doktorok 3% körül állnak. Lásd bővebben: OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 331.

¹⁰² METER 1984, *i. m.*, 25.

¹⁰³ PFEIFFER 1976, *i. m.*, 113–119. Lipsius leideni utódlása sokkal zavartalanabb volt, mint később, halála után a leuveni, ahol az utód ellenfelei még egy Heinsiust vagy egy Grotiust is szívesebben láttak volna, mint Erycius Puteanust; lásd Demmy VERBEKE, "Condemned by Some, Read by All": *The Attempt to Suppress the Publications of the Louvain Humanist Erycius Puteanus in 1608*, *Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies*, 24(2009)/3, 353–364, 355.

ról, és minthogy rendkívül előnyös feltételeket kínáltak neki – mint *decus academiae*-nak, nyilvános órákat egyáltalán nem kellett tartania –, 1593-ban a neves hugenotta tudós végül Leidenbe költözött. Scaliger a Lipsiuséitól meglehetősen eltérő nézeteket vallott az antik szövegek tanulmányozásának direkt, praktikus felhasználhatóságáról: míg Lipsius politikaelméleti felfogásának központi eleme volt az olvasmányokból meríthető ismereteknek a mindennapi életbe való átültethetősége (sőt a tanulmányozott szövegeknek az összemérhetőség és a relevancia érvényesítésével való megválasztása¹⁰⁴), addig Scaliger tagadta ezt, és cáfolta Lipsius nézeteit, aki „neque est Politicus, nec potest quicquam in Politia: nihil possunt pedantes in illis rebus; nec ego nec alius doctus possemus scribere in Politicis.”¹⁰⁵ Scaliger ugyanakkor – minden bizonnyal már csak az atyja poétikája iránti respektus okán is – meghaladta a lexikológiai és antikváriusi érdeklődés nem-termékív gyűjtőszendvedélyét, maga is költő volt, a hellénisztikus költészet és Persius, Juvenalis, Ausonius szendvedélyes tanulmányozója,¹⁰⁶ ennyiben tehát érvényesítette a történetietlen és a történeti értelmezésből egyaránt kinyerhető hasznélvezetet, a tapasztalatok irodalmi produkcióban való kiteljesítésére való törekvést.¹⁰⁷ Leidenbe érkezése idejére már szakított a francia és az itáliai textológiai módszertan szintetizálásának ifjúkori igényével, inkább az analóg görög szöveghelyekre támaszkodó illusztratív kommentár és a kéziratok nem rendszeres tanulmányozásával kiegészített konjekturális szöveggondozás franciás módszereit alkalmazta.¹⁰⁸ Ami filológiai elveit illeti, érdemes a rendszerét a tanítványához, Petrus Scriveriusshoz (1576–1660) írott, dátálatlan levelében kifejtettek alapján bemutatni, amelyben alapvetően az alexandriai grammatikusok által kifejtett tudományrendszerre támaszkodik. Scaliger szerint a grammatika három-osztatú: szűkebb értelemben *tekhné* (mint fonetika, morfológia, szintaxis), másrészt hermeneutika (*grammatiké hisztoriké* v. *hisztoría*, a történeti időpont és geográfiai helyszín exegézise, az ebből következő allegorézis, mítoszértelmezés is), harmadrészt pedig kritika. Az utóbbi lehet szövegkritika és értékelő kritika. A szövegkritikának két szintje van: alsó szintje a helyes szövegezés megállapítását jelenti kézirat-összevetések és konjektúrák útján, a felső pedig a szöveg megtisztítását a romlott interpolációktól és a részek eredeti sorrendjének helyreállítását *transpositio* útján. Az értékelő vagy irodalmi kritika

¹⁰⁴ GRAFTON 1985a, *i. m.*, 639.

¹⁰⁵ *Uo.*, 620. Grafton azonban azt is szemlélteti ugyanott, hogy a gyakorlatban – például 1606-os Caesar-kiadásában – Scaliger nem érvényesíti következetes rendszerességgel saját radikálisra kihegyezett elveit.

¹⁰⁶ METER 1984, *i. m.*, 18. Ausonius-kiadásának értékeléséhez: SCHOECK 1988, *i. m.*

¹⁰⁷ GRAFTON 1985a, *i. m.*, 643. Lipsius menipposzi szatírájának elhelyezése hasonló keretben, nevezetesen a Petronius-filológia kontextusában: Anthony GRAFTON, *Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the Cena Trimalchionis*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 53(1990), 237–249, 243. Megjegyzendő, hogy Ronald G. Witt szerint a klasszikus latin stílus imitációjára való törekvés a humanizmus *sine qua non*ja, enélkül humanizmusról nem, csak antikvarianizmusról lehet beszélni – mások azonban most már e nézettel szemben artikulálják szélesebb humanizmus-felfogásukat; vö. BLACK 2006, *i. m.*, 38.

¹⁰⁸ GRAFTON 1975a, *i. m.* Filológiai eredetű – Manilius szövegének kommentálásából kiteljesedett – és később is a filológiai eljárások alkalmazásának módszertani kérdéseit folyamatosan reflektáló volt Scaliger munkásságának második nagy vonulata, kronológusi tevékenysége is; erről lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline*, *History and Theory*, 14(1975)/2, 156–185.

az értékes szöveghelyekre mutat rá, azok jellegzetességeit tanulmányozza, s ennek nyomán normatív kívánalmakat alapoz meg. E tagolt rendszeren belül Scaliger érdeklődése, szövegezéséből jól láthatóan, részint az exegézis, részint a szövegkritika irányába mutatott; a lexikológiai és stilsztikai részletekben elmélyedő, a filozófiai általánosításokat kerülő alexandriai kritikusként volt a rokonszenve, a filozófiai spekulációk világától távol tartotta magát. Egyébként atyjának poétikája is tartózkodott az arisztotelianus konceptualizációtól és terminológiától.¹⁰⁹ Ebből a habitusból az is következett, hogy a normatív és általános jellegzetességek helyett az egyedi jegyek kontextuális módszerekre épülő tanulmányozása állt a figyelmének középpontjában.¹¹⁰ Ez a műegésznek tulajdonított érdeklődést, másként szólva igen magas szintű irodalmi érzékenységet jelent, amelyben elég kiegyensúlyozott helyzetbe tud kerülni az irodalom receptív és produktív aspektusa is. A leideni tanári karban akadt olyan kolléga is, aki még határozottabban képviselt efféle felfogást: az 1581-től, már Lipsius mellett is ott tanító Bonaventura Vulcanius (1538–1614) görög- és latinprofesszor érdeklődése a bizánci írókra és alexandriai költőkre is kiterjedt,¹¹¹ célja nem a filológiai részletekben való elmélyedés, hanem jól olvasható szöveg kialakítása és csak a lexikológiai és idiomatikus kérdésekre figyelő, kevés kommentárral való kísérése volt, vagyis olyan kiadások kialakítására törekedett, amelyek a

¹⁰⁹ METER 1984, *i. m.*, 19–20.

¹¹⁰ Ismét markáns különbség Lipsiushoz képest, aki az „ego e Philologia Philosophiam feci” imázsban találta meg önméltóságának legfelső fokát. A szöveghelyhez és kontextualizálásához lásd GRAFTON 1985a, *i. m.*, 640; PAPY 2005, *i. m.*, 619–620.

¹¹¹ Lipsius és Vulcanius nem különösebben szoros, inkább formális és hivatalos, majd Lipsius távozása után csak közvetett kapcsolatáról: Jeanine DE LANDTSHEER, *Between Colleagues: Bonaventura Vulcanius and Justus Lipsius = Bonaventura Vulcanius, Works and Networks (Bruges 1538–Leiden 1614)*, ed. Hélène CAZES, Leiden etc., Brill, 2010 (Brill’s Studies in Intellectual History, 194), 287–334. Lipsius levelezésében 1587-től kezdve van nyoma Vulcanius tervezett Apuleius-kiadásának, amely végül 1594-ben jelent meg. Lipsius tacitizmusának jól ismert a hatása a kora újkor európai retorikatörténetében, annak viszont nagyobb szerepet tulajdoníthatnánk, hogy az erős leideni filológiai műhely az anti-ciceroníanus írásmódok másik szélső változatát, az apuleianizmust is repertoárján tartotta és európai recepcióra kínálta fel. A Prokopiosz-kiadás ügyében való, Scaliger által koordinált együttműködésről Vulcanius meg az augsburgiak, Hoeschel és Marcus Welsler között, amely 1598-tól épp egy évtizeden át húzódott, és amelyben a leideni részvétel végül Vulcanius késedelmeskedése miatt futott zátonyra: Dirk VAN MIERT, *Project Procopius: Scaliger, Vulcanius, Hoeschelius and the Pursuit of Early Byzantine History* = CAZES 2010, *i. m.*, 361–386. Arról, hogy már a fiatal Vulcaniuszal sem lehetett könnyű együttműködni: Gilbert TOURNOY, *Scholarly Stresses and Strains: The Difficult Dealings of Bonaventura Vulcanius and Henricus Stephanus over Their Edition of Arrian’s De expeditione Alexandri Magni historiarum libri VIII* = CAZES 2010, *i. m.*, 351–359. Ennél már csak eltemetni volt nehezebb a közismerten a vallási indifferentizmust megtestesítő görögprofesszort: ha már a *pietast* nem lehetett emlegetni, a fiatal politikaprofesszor Cunaeus halotti orációjának Scaliger mellett még a vörös posztónak számító Lipsius említését is igénybe kellett vennie, mint akikkel most már a túlvilági *eruditio* örömeit élvezzi Vulcanius; lásd Chris L. HEESAKKERS, *De mortuis non nisi bene? The Leiden Neo-Latin Funeral Oration = Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 120), 219–229, 227–228.

professzionistákon kívül az élvezet kedvéért olvasókat is megszólíthatták.¹¹² Szélsőséges formában ez persze oda vezethet, hogy a klasszikusok imitációja lelkes, de technikai értelemben dilettáns fiatalok termékeny irodalmi önkifejezésének eszközévé válik; nagyjából így indult Vulcanius tanítványának, a későbbi poétika-, majd görögprofesszornak, Merula halála után az egyetem könyvtárosának, Daniel Heinsiusnak (1580–1655) a pályája, és ezt a motivációt a később legbenső barátjává váló másik tanárának, Scaligernek kellett kiegyensúlyoznia, és a Heinsius szakszerű filológussá válásához szükséges szakmai segítséget megadnia. Márpedig Scaliger habitusából, egész neveltetéséből az következett, hogy igyekeztek átformálni tanítványa személyiségét: racionális intellektusa a hugenotta humanizmus erős etikai szellemének nyomait hordozta, így a Heinsiusra bizonyos mértékben mindvégig jellemző öncélú retorika, irracionális egzaltáció, frivol élet-élet, szkepticizmus, az élet átesztétizálása idegen volt tőle. Heinsius számára viszont olyan jelentős tekintély volt Scaliger, hogy megpróbálta az ő klasszicizálóbb ízlésének alávetni spontán hajlamait; e hosszú önfegyelmelési folyamatot ő maga hasonlította a Bacchanália bódulatából való kijózanodáshoz.¹¹³ Márpedig ha egyáltalán megkísérelték igen különböző egyéniségük és ízlésük artikulálását és részbeni összehangolását, nem is igen maradt más lehetőségük, mint hogy ezt filológiai témájú és szempontú diskurzuson keresztül próbálják megvalósítani. Mindaddig, amíg az ízlésfogalom, a nem-racionális lélekrészek esztétikai ítélőerejéről szóló paradigma¹¹⁴ 18. századi kidolgozása lehetőséget nem adott a filológiai és az értékelő irodalmi kritika egymástól való távolságának megnövelésére, addig a filológiai megfigyeléseknek és megállapításoknak minden irodalmi nyilatkozat integráns részének kellett maradnia.¹¹⁵ Jól szemlélteti mindezt a Nonnosz *Dionysiacájáról* a századfordulón lefolytatott párbeszédük. Annak első kiadását Zsámboky egy kéziratából Gerhard Falkenburg (1538–1578) jelentette meg 1569-ben,¹¹⁶ betűhűen, változtatások nélkül, vagyis a fent kifejtettek értelmében igen korszerű és érvényes filológiai alapelvet, a *lectio tradita* tiszteletét, az egyedi szövegforrás rekonstruálhatóságát követve; csak függelékben adta az általa lehetségesnek tartott konjektúrákat, azzal indokolva eljárását, hogy az ítélet gyakran megcsal bennünket, ezért a legjobb a legkevésbé korrigált kiadás. Scaliger számára az ilyen kritikátlan kiadás kihívást jelentett; az volt az előfeltevése, hogy Zsámboky kéziratát számos *transpositio* tette romlottá, ezek kijavításától pedig nem lehet eltekinteni. Heinsius magáévá tette Scaliger

¹¹² METER 1984, *i. m.*, 17. Összefügghet ez persze azzal is, hogy például az általa gondozott görög szövegkiadásokat (egy kivételével) mindig egyetlen, általa birtokolt kézirat alapján rendezte sajtó alá: Thomas M. CONLEY, *Vulcanius as Editor: The Greek Texts* = CAZES 2010, *i. m.*, 337–350.

¹¹³ METER 1984, *i. m.*, 21. Heinsius holland nyelvű költeményeinek azonnali németországi hatásáról: Th. WEEVERS, *Some Aspects of Heinsius' Influence on the Style of Opitz*, *The Modern Language Review*, 34(1939), 230–239; Th. WEEVERS, *Some Aspects of Heinsius' Influence on the Rhythm of Opitz*, *The Modern Language Review*, 34(1939), 576–579.

¹¹⁴ Alfred BAEUMLER, *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig*, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2002 (Művészeti Világ).

¹¹⁵ METER 1984, *i. m.*, 18.

¹¹⁶ Zsámboky kéziratáról, alacsonyra értékelve a kéziratgyűjtő filológiai képességeit: KENNEY 1974, *i. m.*, 79–82.

álláspontját, és maga is emendálásba fogott. Konjektúráit Scaliger elfogadta.¹¹⁷ Technikai és filológiai kérdésekben való egyetértésük dacára azonban jelentős különbség maradt közöttük Nonnosz megítélésében: Heinsius csodálta barokkos stílusáért, elragadtatót életöröméért, míg Scaliger bombasztikusnak találta a kifejezésmódot, kaotikusnak a kompozíciót, túlzottnak a terjedelmet.¹¹⁸ Vagyis a filológia professzionista művelőiként mindketten megtalálták a módját saját személyiségük és életfilozófiájuk artikulálásának.

Érdeemes Heinsiust hasonló módon összemérni barátjával, Scaliger másik tehetséges tanítványával, Hugo Grotiusszal (1583–1645) is. Kettejük életpályája nem is lehetne különbözőbb, közös indulásukat követően intellektuális arculatuk is rendkívül eltérően alakult. A dordrechi zsinat után Heinsius az ortodox táborban maradt,¹¹⁹ míg a remonstráns Grotiust bebörtönözték, majd szökése után sosem tehetett többé a lábát leideni földre. És a különbség filológiai gyakorlatukban, textológiai felfogásukban is megmutatkozott. Heinsius az Újtestamentumhoz a szír szövegek, az egyházatyák és a *Septuaginta* alapján fűzött megjegyzéseiben Scaliger műfaji választását követte,¹²⁰ tehát nem a diszsertáció vagy a kommentár műfaját választotta, hanem az annotációkét, mert e műfaji keretben lehetősége volt a teológiai kontextualizálást és a dogmatikai terminologizálást elkerülnie, a kényes kérdéseket felvető helyeket egyszerűen átugrania. Alapelvei között hangoztatta, hogy a *textus receptus*hoz kell ragaszkodni, amely csak szövegromlás esetén és más szöveghagyomány alapján javítható, a szöveg nem változtatható meg meg gondolatlanul, nem körültekintően (*temere*) vagy *ex ingenio*, vagyis konjekturális alapon. Grotius jóval radikálisabb alapokra építette a maga ugyancsak az annotációk műfajában kidolgozott filológiai nézeteit: lehetségesnek tartotta, hogy helyenként nem őrizték meg az eredetit helyes szövegváltozatok, és ilyen esetekben a konjektúrának is helye van, sőt a sugalmazás dogmája csak a próféták és Krisztus szövegeire vonatkozik, a többi történeti anyag, amelyben a kisebb jelentőségű kérdésekről talán nem is adható általánosan megkövetelhető értelmezés. Mindez persze magas labda volt: amikor a literális értelmezéshez szisztematikusabb történeti magyarázatra törekedett, és ennek során a tipologikus kapcsolatokat is lazította, akkor ellenségei szerint judaizált; amikor pedig antik és ókeresztény szerzőkre hivatkozva adatolt valamit, kiemelve a hagyomány szere-

¹¹⁷ METER 1984, i. m., 20.

¹¹⁸ *Uo.*, 20–21.

¹¹⁹ Vallási és egyházpolitikai felfogásáról részletesen: Paul R. SELLIN, *Puritan and Anglican: A Dutch Perspective*, *Studies in Philology*, 65(1968)/5, 804–815.

¹²⁰ A rossz nyelvek szerint ennél szorosabb volt a kapcsolat Scaliger hátrahagyott kéziratái és Heinsius műve között; lásd Clemens M. BRUEHL, *Josef Justus Scaliger: Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft*, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 12(1960), 201–218; 13(1961), 45–65, 216. Ugyanez a tanulmány részletesen foglalkozik Scaliger teológiai orientációjával – megállapítva, hogy baráti körének számos tagját később az arminianus táborban találjuk –, a hibátlan grammatikai értelmezésre való törekvésének elsődlegességét pedig Melanchthonnak azzal a nézetével kapcsolja össze, amely szerint az egyházi meghasonlásoknak nem más az oka, mint grammatikai tudatlanság.

pét, akkor persze a pápizálás vádját támasztották ellene.¹²¹ A két leideni Scaliger-tanítvány eltérő úton haladó filológiai felfogásából jól látszik, hogy a filológia praxisa nemcsak a személyiség habituális rétegeinek enged teret, hanem az ideológiai orientációval is szoros kapcsolatban van, részben tükrözni képes azt, részben pedig generálni is.¹²²

Dordrecht után egyébként Heinsius és Grotius egy harmadik diáktársát, Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) is elmozdították a leideni akadémia régensi posztjáról, csak 1622-ben térhetett vissza, akkor sem mint teológus, hanem mint az egyetem retorikaprofesszora. Nem véletlen, hogy Grotiusszal mindvégig baráti kapcsolatban maradt, míg Heinsiusszal csak 1627 tájáig. Viszonyuk közvetlenül egy voltaképpen filológiai ügy, Scaliger leveleinek kiadása miatt mérgesedett el, amelyből Heinsius nem volt hajlandó törölni a Vossius apósát, id. Franciscus Juniust sértő részeket. Amikor 1631-től Vossius Amszterdamban professzorkodott tovább, Claudius Salmasius (1588–1653) foglalta el leideni székét, akivel Vossius baráti viszonyt ápolt, míg Salmasius és Heinsius között az ellenségesség szélsőségesen heves formája alakult ki.¹²³ Vossiusnak egyébként egyetlen tisztán szövegkritikai műve van, a Petrus Scriverius által korai római tragédiaírók, Livius Andronicus, Ennius, Naevius, Pacuvius, Attius töredékeiből összeállított gyűjteményhez készített jegyzetei (*Castigationes et notae in fragmenta veterum tragicorum*, 1620), amelyet ugyan kedvezően fogadtak Leidenben, de nem ért el nagy népszerűséget.¹²⁴

¹²¹ Jan BLOEMENDAL, Henk NELLEN, *Early Enlightenment or High Philology? Biblical Textual Criticism and Exegesis by Two Famous Alumni of Leiden University, Daniel Heinsius and Hugo Grotius = Was ist Textkritik? Zur Geschichte und Relevanz eines Zentralbegriffs der Editions-wissenschaft*, Hrsgg. Gertraud MITTERAUER, Ulrich MÜLLER, Margarete SPRINGETH, Verena VITZTHUM, in Zusammenarbeit mit Werner M. BAUER, Sabine HOFER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 (Beihefte zu Editio, 28), 113–128. Grotius bibliaértelmezései ellen hosszú évtizedeken át folytak azok a lutheránus vitatkozások – főként Wittenbergben –, amelyeknek magyarországi diákok is részesei voltak. Lásd egyebek között: RMK III, 2308, 2406, 2458, 2607, 6403.

¹²² Ezúttal nem szólunk azokról a nyilvánvaló esetekről, amikor egész filológiai projekteket a konfesszionális konfrontáció céljával hajtanak végre, mint például Isaac Casaubon a *Corpus Hermeticum* datálásának és attribúciójának filológiai vizsgálatát Cesare Baronio egyháztörténete diszkreditálásának szándékával; lásd Anthony GRAFTON, *Protestant versus Prophet: Isaac Casaubon on Hermes Trismegistus*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 46(1983), 78–93. – Érdekes módszertani kísérlet a *respublica litteraria* konfesszionalizációs kitétségének tanulmányozására, a leideni és a párizsi helyzet különbségét Scaliger és Casaubon levelezésének konfesszionális megoszlási arányaival szemléltetve: Dirk VAN MIERT, *The Limits of Trans-confessional Contact in the Republic of Letters around 1600: Scaliger, Casaubon, and Their Catholic Correspondents* = DE LANDTSHEER–NELLEN 2011, *i. m.*, 367–408.

¹²³ C. S. M. RADEMAKER, *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981 (*Respublica literaria Neerlandica*, 5), 155–156. Nyilvánvaló, hogy Heinsius és Vossius kapcsolatát tovább rontotta az utóbbinak a laudíánus Angliával kialakult bensőséges kapcsolatrendszere; vö. SELLIN 1968, *i. m.*, 811. Ugyancsak a remonstráns szimpátiákból adódott, hogy Vossius a rámista, amesiusi tudományrendszer-tantól markánsan különböző beosztást alakított ki; vö. Paul R. SELLIN, *The Seventeenth-century Taxonomy of Arts and Sciences in G. J. Vossius's De artium et scientiarum natura and John Milton's "Curriculum" in Of Education* = DALZELL–FANTAZZI–SCHOECK 1991, *i. m.*, 655–664.

¹²⁴ RADEMAKER 1981, *i. m.*, 169–172.

Mondanom sem kell, hogy a fentieket elsősorban feladatkijelölésnek szánom, mégpedig egy olyan feladatnak, amelynek nem elsősorban a leideni professzorokhoz, sokkal inkább magyar hallgatóságukhoz van köze. Egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy a filológiai reflexió korabeli élvonalában haladó és a filológiai praxis terén is kiemelkedően teljesítő leideni egyetemet az 1610-es évek végétől előzőnlő magyarországi hallgatóseregben¹²⁵ ne keltettek volna figyelmet az orruk előtt, gyakran látványos vagy heves külsőségek közepette zajló történések. Lehetetlen, hogy el tudták volna kerülni a filológiai koncepciók konzekvenciáival való szembesülést, annál kevésbé, minthogy azok, amint láttuk, a teológia terepére is behatoltak, és ott vagy érvényességre tettek szert, vagy intenzív diszkussziót keltettek. Azt hiszem, leideni peregrinusaink életművét szisztematikusan átvizsgálva a filológiatörténeti és helyenként filológiaelméleti pozíciók elfoglalásának látványos jelei lesznek összegyűjthetők. Legyen elég most arra utalni, hogy mind Erasmus, mind Lipsius és Grotius írásainak első magyar fordítója közülük került ki, Salánki György (1597–1641) és Laskai János (1605?–1657 u.?) személyében, és a Káldival vitázó Dengelegi Bíró Péter (1597–1648) *Rövid anatómiájában* (1630) kifejtett bibliai filológiájának magas minősége is méltán ébresztett már kutatói figyelmet.¹²⁶ Egy más típusú kapcsolatra figyelmeztet Rimay János példája, aki nem volt ugyan leideni peregrinus, de – amint azt Jankovits Lászlónak a közelmúltban sikerült bravúrosan igazolnia – Scaliger hatása alatt állott akkor is, amikor annak az *Appendix Vergilianát* illető filológiai megállapításait vette figyelembe, meg akkor is, amikor Scaliger egy saját versének kommentálását tervezte.¹²⁷ De messzebb is mehetünk ennél.

1625 szeptemberében Holland állam rendeletet adott ki a latin iskolák oktatási rendjének szabályozására,¹²⁸ amelyet ugyan a többi németalföldi tartomány nem fogadott el, sőt a rendelkezések tartalmi igényessége miatt végrehajtásuk magában Hollandban is

¹²⁵ A magyarországi hallgatók adatainak legújabb közzététele: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15). Az első magyar beiratkozásokat jó két évtizeddel előzi meg Újfalvi Imre leideni tartózkodása; az ő németalföldi kapcsolatrendszeréről lásd KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, *AHistLittHungAUnivSzeg*, 9(1969), 3–46, 19–33. Újabb írások a leideni peregrinációról: BOZZAY Réka, *Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században*, *DebrSz*, 10(2002), 307–316; BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, *i. m.*, 89–111.

¹²⁶ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)*, *ItK*, 104(2000), 669–694.

¹²⁷ Az előbbieket nyomán a Scaliger-féle edíció az *Örülhetne szivem...* és a Lydia-versek imitációs mintáját közreadó kiadásként veendő tekintetbe, lásd JANKOVITS László, *Rimay János: Örülhetne szivem...*, *ItK*, 115(2011), 246–255. Az utóbbihoz lásd *uo.*, 250, a *Iambi gnomici* 40. darabjában megoldást adva a Prágai András fordítói munkáját értékelő levél egy eddig mindhiába keresett latin intarziájára. E versgyűjtemény népszerűségéhez nem férhet kétség: a magyarországi provenienciájú *album amicorum*-bejegyzések adatbázisában jelenleg öt adat bizonyítja mind külföldi, mind hazai bejegyzők általi felhasználását a 17–18. században (az öt bejegyzés csupán a gyűjtemény két darabjára utal), lásd *Inscriptiones alborum amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, <http://iaa.jgypk.hu/index.php> (2012.03.20).

¹²⁸ J. P. N. LAND, *Philosophy in the Dutch Universities*, *Mind*, 3(1878)/9, 87–104, 92. A *schola puerilis* tananyagának szabályozása tulajdonképpen az egyetem *modus parisiensis* mintájára való megszervezésének elmaradásával előállott problémákat orvosolta; lásd OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 327.

ellenállásba ütközött, de egészen 1815-ig nem jött ki hasonló hollandiai közoktatási intézkedés.¹²⁹ Az idealisztikus és ambiciózus programot a dordrechti zsinat utáni ideológiai erőterben, leideni professzorok dolgozták ki,¹³⁰ akik közül a *studia humanitatis* tantárgyainak szempontjából feltétlenül megemlítendő Cunaeus, Heinsius és Vossius neve. A hatosztályos iskolai előmenetel tananyagának szabályozása során Vossius különböző terjedelmű retorikai összefoglalóit éppúgy előírták, mint Heinsius Aphthoniosz- és Theón-fordításait vagy Scaligert. Az oktatási előírások természetesen nagy konjunktúrát teremtettek a németalföldi tankönyvpiacra, a kötelező tankönyvek kiadásáért versengtek a leideni és az amszterdami könyvkiadók. E rendelkezések magyarázzák Vossius retorikai tankönyveinek ismétlődő németalföldi kiadásait. A könyvkiadási adatok szolgáltatják azonban azokat a tényeket is, amelyekből a pedagógiai elgondolásoknak csak részleges befogadására, a gyakorlatban bekövetkezett módosulásaira lehet következtetni. Így például Heinsius csak a szöveget közlő Aphthoniosz-kiadásának az 1626. évi után nem volt több kiadása, helyette 1642 és 1665 között legalább nyolc alkalommal az Agricola–Cataneus–Hadamarius-féle, kommentáros kiadást nyomtatták le. A retorikai elmélet oktatásában Vossiusé mellett Amszterdamban más tankönyvekkel is megpróbálkoztak, így 1648-tól a neociceroniánus – Cicero, Quintilianus és Sturm mellett Vossiusra és Keckermannra is támaszkodó, Vossiuszal és Heinsiuszal is levelező – Thomas Farnaby (1575 k.–1647) *Index rhetoricusával*¹³¹ (1625) éppúgy, mint 1654-ben a lutheránus Conradus Dietericus (1575–1639) *Institutiones oratoriae*-jával (1615). A jelek szerint az idealisztikus protestáns program mindennapos oktatási gyakorlatában még katolikus eredetű tan- és segédkönyveket is felhasználtak.

A németalföldi tartomány igényes tankönyvprogramjának Magyarországon és Erdélyben igen komoly hatása volt. A már említett két gyulafehérvári Cicero-szöveggyűjtemény, az 1651-es levélkiadás és az 1652-es szónoklatválogatás egy-egy 1626-os leideni kiadás átvétele volt. 1685-ben Lőcsén „ex recensione Heinsiana” adták ki Terentiuszt. A Joachim Fortius Ringelberg (1499–1536) *De ratione studij*a alapján készült mindkét magyarországi kiadás, Comenius 1652-es sárospataki, latin nyelvű lenyomata és Apácai Csere János 1654-es gyulafehérvári, magyar nyelvű párbeszédre átdolgozott változata ugyanabból a leideni forrásból való, az 1613-tól az arab és keleti nyelvek professzoraként, 1619-től második héberprofesszorként is tevékenykedő Scaliger-

¹²⁹ A 17–18. századi oktatási gyakorlat hagyományát a 19. század igényeivel szembesítő új tanügyi rendelkezésekről és azok végrehajtásának kevésbé örömteli tapasztalatairól részletesen lásd LAND 1878, *i. m.*

¹³⁰ Az alábbi ismertetés elsődleges támpontja: Marijke SPIES, *Amsterdam School-orations from the Second Half of the Seventeenth Century*, *Lias*, 22(1995), 99–118; *ua.* = Marijke SPIES, *Rhetoric, Rhetoricians and Poets: Studies in Renaissance Poetry and Poetics*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999, 79–91, 152–153.

¹³¹ A mű csak a 17. században 13 angliai kiadást ért meg. Az Oxfordban iskolázott, majd kalandos évek után Londonban magániskolát vezető szerzőről: Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1956, 321–323; R. W. SERJEANTSON, *Thomas Farnaby (c. 1575–June 12, 1647) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (*Dictionary of Literary Biography*, 236), 108–116.

tanítvány, Thomas Erpenius (1584–1624) 1622-ben megjelentetett szövegéből.¹³² Ugyane tankönyvprogramból való a Heidelbergi Káté didaktikus segédanyagokkal ki-egészített, 1652. évi váradi és 1666. évi szebeni latin kiadása, és ugyanebből a változatból készült az 1650. évi amszterdami és az 1652. évi váradi magyar nyelvű kiadás, az utóbbiak egészen 1870-ig a legtöbb utánuk következő magyar nyelvű Káté-kiadás alapjai és mintái.¹³³ A történelem tanítására szánta a holland rendelkezés azt a Sulpitius Severus–Johannes Sleidanus-kiadást, amely Kolozsvárott, Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1701-ben,¹³⁴ akárcsak Vossius retorikai tankönyvének erdélyi adaptációja 1696-ban.¹³⁵

Arról van tehát szó, hogy nemcsak a magyarországi egyetemi peregrinusok magas szintű egyéni törekvéseket kifejező, egyenként leltározandó színvonalas alkotásai születtek meg a leideni filológusokkal való találkozások nyomán, hanem ugyanazok a leideni humanisták mind a magyarországi latin nyelvű retorikai és történeti, mind a népnyelvű teológiai oktatásra alapvető fontosságú, hosszan tartó hatással voltak tankönyveikkel.

4.2. Heidelberg

Ám hogy ne csak a leideni filológiai kultúra hatásáról essék szó, egy heidelbergi példát is szeretnék hozni, amely egyben arra is alkalmas lesz, hogy beláthassuk a segítségével: milyen elképesztően keveset tudunk a régi magyarországi értelmiség nemzetközi filológiai tájékozottságáról, iskolázottságáról, és milyen teljesen ismeretlen, váratlan meglepetések kerülhetnek elő bármely pillanatban ezen a területen. 1592-től egészen a város feldúlásáig működött heidelbergi professzorként és könyvtárosként Janus Gruterus (1560–1627), korábban Lipsius, Janus Dousa és Hugo Donellus (1527–1591) leideni diákja, már Heidelbergben a későbbi leideni professzor, Salmasius tanára, egyebekben is

¹³² RMNy 2436, 2516. Erpeniusról: BRUEHL 1960–1961, *i. m.*, 218, 63; a tágabb kontextus a tanulmány egészében kifejtve, Scaliger erős hebraisztikai érdeklődését a Guillaume Postelnél folytatott tanulmányaira vezetve vissza.

¹³³ RMNy 2452; RMK II, 1088; RMNy 2304, 2457. A váradi és a szebeni kiadásokat Szenci Kertész Ábrahám nyomtatta. A kutatásban felvetődött, hogy a magyar fordításhoz Apácai Csere Jánosnak és Komáromi Csipkés Györgynek is köze lehetett: NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAecl, 1), 17–91, 51–62.

¹³⁴ RMK II, 2066.

¹³⁵ RMK II, 1832. Lásd erről TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; *ua.*, MKsz, 1986, 302–305. Fölöttébb valószínű – noha az eddig felsoroltaktól eltérően ezt a címlap nem jelzi –, hogy a Radau-féle retorika 1656-os váradi kiadásának (RMK II, 866) az ötlete is a pedagógiai program németalföldi végrehajtásának gyakorlatából származott. Az utóbbi tankönyvről: TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 365–378.

a leideniekkel folyamatosan együttműködő tudós.¹³⁶ Épp a közelmúltban sikerült adatot találni arra, hogy Filiczky János (1580 k.–1622), a számos németországi és svájci városban kitűnő kapcsolatokkal rendelkező magyarországi költő nemcsak ismerhette, hanem feltétlenül ismerte a heidelbergiek meghatározó tekintélyű humanista filológusát, sőt Gruterus volt az a személy, akivel a magyarországi neolatin költőt az érdeklődés, a szellemi affinitás nyilvánvaló köteléke kapcsolta össze. Filiczkynek egy eddig ismeretlen verse került ugyanis elő, mégpedig Gruterusnak a heidelbergi humanizmust a csúcsra emelő, reprezentatív vállalkozása, a filológiai igényű, négykötetes Cicero-összkiadás 1618. évi nyitókötetéből, ahol a magyarországi humanista is csatlakozott az ünneplők népes nemzetközi csapatához. Amikor felhívtam a figyelmet erre az eddig nem méltatott adatra,¹³⁷ egyben arra figyelmeztettem, hogy Heidelbergnek nemcsak a magyarországi kálvinista teológiai és politikai gondolkodás arculatának kialakításában van jelentősége. A pfalzi könyvtár kincsei és az azokat kiaknázó könyvtáros-professzor humanista filológusi működése a szövegkiadási-szövegkritikai vállalkozások iránti – változó mértékben reflektált – figyelmet is kialakíthattak abban az igen népes, meghatározó eszmetörténeti jelentőségű csoportban, amelynek tagjait heidelbergi peregrinusként számon tartjuk.

Most ugyanezt a figyelmeztetést szeretném megismételni, mégpedig egy érthetetlen módon ez ideig teljesen ismeretlenül maradt újabb adatra, egyben az Apponyi Hungarica körébe tartozó (külföldön, idegen nyelven megjelent, de magyarországi vonatkozású, tehát a szakmai zsargon szerint RMK IV-es) alkotásra hívta fel a figyelmet. A kötetről nem tud az Apponyi-katalógus (a nemrég megjelent pótkötet sem), de még annak a könyvtárnak, a wolfenbütteli Herzog August Bibliotheknek a számos új felfedezést tar-

¹³⁶ Scaliger 1598-ban átengedte közlésre római feliratgyűjteményét Gruterusnak, amely végül Gruterus szerkesztésében, de Scaliger mutatóival jelent meg 1602-ben, megjelenését Heinsius is köszöntötte; Anthony T. GRAFTON, *J. J. Scaliger's Indices to J. Gruter's Inscriptiones Antiquae: A Note on Leiden University Library MS Scal. 11*, *Lias*, 2(1975)/1, 109–113. Dousa halálára (1604) Gruterus elégiát írt, amit Scaligernek küldött meg; Anton RULAND, *Beitrag zur Kenntniss der Handschriften des Janus Gruterus*, *Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur*, 15(1854), 100–112, 113–123, 117. Heinsius a filológiai érdemeiért kijáró legnagyobb tisztelet hangján szólította meg 1612. évi levelében Gruterust – Anton RULAND, *Beitrag zur Kenntniss der Handschriften des Janus Gruterus*, *Serapeum: Zeitschrift für Bibliothekwissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Litteratur*, 18(1857), 209–218, 212 –, aki viszont felvette Heinsius latin verseit a *Delitiae poetarum Belgicorum*ba (1614). Gruterus 1618. évi Cicero-kiadása számára Heinsius átadta Scaliger *De finibus*-kézirátát és a kötetet verssel is üdvözlötte (akárcsak például Paulus Merula Bartholomaeus nevű fia vagy Scriverius); a heidelbergi tudós 1621. évi Plautus-kiadását pedig Heinsius, Johannes Meursius és Vossius is verssel köszöntötte. A Cicero-kiadásról: KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2011b) = *Bibliotheca et universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156; a Plautusról: Leonard FORSTER, „*Virtutis atque eruditionis consortium*”: *Janus Gruters Plautusausgabe von 1621 und der Heidelberger Dichterkreis = Opitz und seine Welt: Festschrift für George Schulz-Behrend zum 12. Februar 1988*, Hrsgg. Barbara BECKER-CANTARINO, Jörg-Ulrich FECHNER, Amsterdam–Atlanta GA, Rodopi, 1990 (Chloe: Beihefte zum Daphnis, 10), 173–184.

¹³⁷ KECSKEMÉTI 2011b, i. m.

talmazó Hungarica-katalógusa sem,¹³⁸ ahol az eredeti példány kézbevitelére módomban nyílt. Nem említette egyetlen hazai feldolgozás sem.

Pedig az utóbbi időben felkeltette a nemzetközi kutatás érdeklődését az ún. gyűjtő-kommentár műfaja.¹³⁹ Gyűjtőkommentárnak (vagy közös kommentárnak: *collective commentary*) nevezik a kommentár nem-lineáris változatát, amely tehát nem egy auktor szövegének folyamatos kommentálását adja, hanem különböző szerzők különböző helyeihez fűzött megjegyzéseket tartalmaz. A szóba kerülő szöveghelyek sorrendje lehet teljesen esetleges (a *miscellanea*, *adversaria* vagy *variae lectiones* címűekben gyakran csupán az fűzi őket össze, hogy olvasgatás közben elődeihez képest eltérő grammatikai megoldás vagy értelmezési javaslat ötlött fel a filológusban), követhet valamilyen tematikai elrendezést (rokon tárgykörrel szóló munkákat kölcsönösen egymás magyarázatára használva fel), de e műveknek a mechanikus elven elrendezett gyűjteményekhez, a *florilegia*, a repertórium különféle betűrendi változataihoz is közük és ezek révén a kézikönyv-műfajokkal való összekötetésük is van. A gyűjtőkommentárt itáliaiak élesztették fel, Aulus Gellius nyomán. A műfajt elsődlegesen filológiai kérdések motiválták, az emendációk proponálása kiváló terepének számított, teret adott a megfelelő latin nyelvhasználat kérdéseiről szóló normatív diszkusszióknak, de nyitott volt az enciklopédikus, kontextuális vagy nyíltan digresszív anyag felé is. Scaliger 1594-ben az ön-reklámozó filológusok műfajának nevezte ugyan, „quibus hodie philologorum ambitio lascivire solet”, mindazonáltal ő sem mulasztotta el, hogy nyolc évvel korábban álnéven megjelenítsen egy ilyen gyűjteményt, akárcsak minden valamirevaló humanista pályatársa a 16–17. században. A műfaj egyes kötetekben az ifjúság nyelvi-irodalmi továbbképzésére vállalkozó pedagógiai célkitűzés dominál, más darabjaiban a kifejezetten professzionalista közönségnek szánt ínycsoki kuriózumok.¹⁴⁰

A 17. század első felének egy nevezetes gyűjtőkommentár-sorozatát, számos korábbi és egykorú filológus írásainak többkötetes gyűjteményét Gruterus jelentette meg,¹⁴¹ egyaránt támaszkodva saját kéziratára, a pfalzi könyvtár nyomtatványaira és kiadatlan kin-

¹³⁸ S. Katalin NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa, I–III*, München etc., K. G. Saur, 1993.

¹³⁹ Az alábbi rövid összefoglaló alapja: Ann BLAIR, *The Collective Commentary as Reference Genre = Der Kommentar in der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Ralph HÄFNER, Markus VÖLKEL, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2006 (Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 115), 115–131.

¹⁴⁰ A tudományos és az iskolai célú szövegkiadások világos megkülönböztetése csak a 17. századra alakult ki; LUDWIG 1998, *i. m.*, 71.

¹⁴¹ Az első hét darab (egyőtől hatig számozva: az I–V. kötet, az V. kötet *supplementum* és a VI. kötet) 1602–1607 között jelent meg első ízben, majd a VI. kötetet 1612-ben is kibocsátották. A VII. kötet csak 1623-ban, majd 1634-ben jelent meg. A sorozat híre 1611-re már az angol nyelvű olvasóközönséget is elérte, amikor egy Oxfordban képzett utazó beszámolt népszerű útleírásában a heidelbergi könyvtárban tett 1608. évi látogatásáról, és Gruterus gyűjteményét is megdicsérte, mert bár nem eredeti, két olyan erénye van, a „singular industrie” és a „fine methode”, amelyek miatt „doth deserue no small praise”; Jörg-Ulrich FECHNER, *Ein Besuch in der Bibliotheca Palatina 1608: Thomas Coryate in Heidelberg und bei Janus Gruter*, *Bibliothek und Wissenschaft*, 20(1986), 73–92, 79. – Gruterus saját *adversaria*-kódexéről lásd RULAND 1857, *i. m.*, 217–218.

cseire meg nemzetközi kapcsolatrendszerére. Sorozatának címe *Lampas* volt, pontosabban: *Lampas, sive Fax artium liberalium, hoc est, thesaurus criticus, in quo infinitis locis theologorum, iurisconsultorum, medicorum, philosophorum, oratorum, historicorum, poetarum, grammaticorum, scripta supplentur, corriguntur, illustrantur, notantur*. Erős gesztusnak értékelhetjük, hogy az első kötetet Poliziano *Miscellaneájának* közlésével kezdte Gruterus, a második kötetben pedig Robortello említett elméleti munkája is olvasható. Az első három kötetet Heidelbergben tanuló lengyel nemes ifjaknak – pontosabban mindig testvérpároknak – ajánlotta, a negyediket viszont – *Tomus quartus, ex otiosa Bibliothecarum custodia erutus, et foras prodire iussus, cum indice et locorum et memorabilium*, Frankfurt, 1604 – Thököly Istvánnak (1581–1651) és Miklósnak (1587–1617). Minthogy az ötödik kötet (Frankfurt, 1605) ugyanazokat a paratextusokat tartalmazza, mint a negyedik, így a dedikáció szövege abban is változatlanul megtalálható, sőt a negyedik kötet címlapján ígért mutató is az ötödik kötetben jelent meg, együttesen a két kötet anyagához.

Maga a Gruterus és legalább a fiatalabb Thököly-testvér közötti kapcsolat eddig sem volt ismeretlen. Mind Szabó Károly, mind Apponyi Sándor bibliográfiája ismeri Thököly Miklós *Oratio de nobilitatéjait* (Heidelberg, 1604), a heidelbergi egyetemen élőszóban is előadott szónoklatát, amelyhez Gruterus üdvözlőverset írt.¹⁴² Miklós *praeceptoráról*, Miskolci Csulyak Istvánról (1575–1645) pedig számos adatból tudható, hogy szorosan érintkezett Gruterusszal: hallgatta az előadásait, rendkívül hálás volt neki, amiért biztosította számára a rajongásig csodált pfalzi könyvtár szabad használatának lehetőségét, 1604-ben bejegyzését kérte *album amicorum*ába,¹⁴³ 1606-ban együtt látogatott vele Speyerbe, és mindezek nyomán „amicissimus meus”-nak nevezte.¹⁴⁴ A könyvtár általa adott leírásából kiviláglik, hogy mind a kéziratok, mind az inkunábulumok közül megismerkedett néhány nevezetes, különleges darabbal, amelyeknek a leírását is elég szabatosan adja.¹⁴⁵ Az idősebb testvér, Thököly István Gruterusszal ápolt kapcsolata korábban nem került szóba.

A keltezetlen, de bizonyosan 1604-ben íródott dedikáció szerint¹⁴⁶ Thököly István korábban három évig volt Gruterus figyelmes hallgatója („integrum triennium ab ore meo

¹⁴² RMK III, 1013 = App. 1969; az előbbi bibliográfia illető tételében nem szerepel Gruterus neve.

¹⁴³ JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, AHistLittHungAUnivSzeg, 10–11(1971), 59–72, 68.

¹⁴⁴ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 302.

¹⁴⁵ Látott például egy negyedretű, *maiuskulával* írott Vergilius-kéziratot meg Cicero- és Plinius-nyomtatványokat az 1460-as évekből. *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, kiad., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990 (Magyar Remekírók), 310. Filológiai érdeklődését tanúsítja, hogy Heidelbergbe utaztukban már a lipcei könyvtárat is megtekintette, és útinaplójában rögzítette ottani tapasztalatait is: *uo.*, 308.

¹⁴⁶ Modern kiadása: *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band I/2: Janus Gruter*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols, 2005 (Europa humanistica : Collecti-on publiée par l’Institut de Recherche et d’Histoire des Textes), 747–750.

publicae pependis, auditor plus quam assiduus”),¹⁴⁷ egy évvel a dedikáció megírása előtt, 1603-ban pedig¹⁴⁸ öccsét, Thököly Miklóst is Heidelbergbe küldte a Gruterus iránt nagy jóakaratot tanúsító édesapjuk (vagyis Thököly Sebestyén, †1607). Gruterus tud arról, hogy heidelbergi tanulmányait követően Thököly István beutazta Németországot, Németalföldet, Angliát, Franciaországot és Itáliát; Miklósnak azt kívánja, hogy lépjen bátyja nyomdokaiba, és kerüljön Mátyás osztrák főherceg udvarába. Mindketten kövessek atyjuk példáját, akiről nem tudni, hogy tetteivel vagy tanácsaival használt-e többet Magyarország boldogságának; például az ő *stratagemája* tette lehetővé Győr 1598-i felszabadítását. Magáról a kötet anyagáról keveset ír Gruterus; ez csupán ott kerül szóba, ahol arra biztatja a testvéreket, hogy műveltségükkel kerüljék el az önzés és a hízélgés bűnét („philautia atque adulationis”). Ebben a kötet filológusai is a segítségükre lesznek. Igaz, hogy ez már a *Lampas* negyedik kötete – írja Gruterus –, de minősége nem marad az első háromé alatt, sőt inkább túlszaz azokén („bonitate ac maturitate, ut et dignitate, facile aequat, aut potius superat praecedentes”). Néhány szöveg itt kerül először kinyomtatásra, a többit pedig a korábbinál jobb szövegállapotban adja.

A Thököly-testvérekhez írott ajánlás mindjárt két vaskos kötetel gyarapítja annak a filológiai korpusznak az anyagát, amelyről immár nemcsak feltételezni van alapunk, hogy magyarországi fiatalemberek kezébe kerülhetett, hanem ezt kétségtelen bizonyossággént jelenthetjük ki. Persze nyomban ott a következő kérdés, hogy túl a dedikáció praktikus-reprezentációs céljain, a kötetek anyaga vajon a Thökölyekhez hasonló nemes ifjak műveltségének, felkészültségének pedagógiai szükségleteihez volt-e szabva, vagy filológiai szubtilitásaik igazi értékét inkább a Miskolci Csulyakhoz hasonló értelmiségiek vagy a még náluk is professzionálisabb filológus specialisták tudták felmérni és megbecsülni. A kötetek tartalmának gyors áttekintése is elegendő ahhoz, hogy belássuk: mindkét közönség épüléséhez elegendő muníciót adhattak, úgyhogy a kétféle használati módot valószínűleg egyaránt indokolt lehet feltételezni.

A mintegy ezerlapos negyedik kötet nyitódarabja Joannes Brodaeus (Jean Brodeau,¹⁴⁹ 1500–1563) tours-i kanonok *Miscellaneájának* második része, „nunquam hactenus excusa”, amelynek kézírata Paulus Petavius (Paul Petau, 1568–1614) francia királyi tanácsos könyvtárából került Gruterushoz. A munka Vergilius-, Juvenalis-, Theokritosz-, Aiszkhinész- és Lukianosz-helyek értelmezését adja, valamint választ keres olyan kérdésekre, hogy megkülönböztethető-e a jó és a rossz emberek a nevük alapján, milyen messzire látunk, csakugyan képesek-e érintéssel gyógyítani a francia királyok, vannak-e Afrikában szarvasok, Görögországban oroszlánok, élvezik-e az illatokat az állatok, ma-

¹⁴⁷ A fiatalember heidelbergi immatrikulációja 1596 szeptemberében történt: HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk. sz. n.(1980), 243–347, 335; SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 244.

¹⁴⁸ Az immatrikulációs adat megerősíti az évszámot, az ifjabbik Thököly-testvér és kísérelője, Miskolci Csulyak István 1603 júliusában érkeztek Heidelbergbe: HELTAI J. 1980, *i. m.*, 336; SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 244.

¹⁴⁹ GRAFTON 1983, *i. m.*, 80.

gyaráz halneveket és a hajózáshoz tartozó szavakat, ír a Nílus áradásáról. Utolsó könyvében, miután amellet érvelt, hogy a nők négyes ikreket is képesek kihordani, hét és tíz hónapra született gyermekekről halmoz adatokat, végül Martialis-magyarázatokba fog, ami a kommentár-műfaj régi hagyománya, hiszen Perotti enciklopédikussá terebélyesedett *Cornucopiája* sem egyéb, mint Martialis-értelmezés.¹⁵⁰ Gruterus antológiájának második darabja Joachim Camerarius (1500–1574) műve: *Quaestiones promiscuae*. Szerteágazó kérdéseket tárgyal: Miért beszédesek az öregek, a nők, a gyerekek? Miért születik köröm nélkül a gyermek, ha az anyja sok sót fogyasztott? Miért részegednek le hamarabb az öregek? Mi az alvajárás? Hogyan kell érteni azt, hogy a költők – már Homérosz is – a királyokat a nép pásztorának nevezik? Kik a szirének? Miért háromágú Neptunus szigonya? Milyen volt az egyiptomiak a szerencse állhatatlanságára figyelmeztető kereke? A mű második felében szóeredet-magyarázatok sorakoznak. A következő (3.) darab az ifjabb Aldus Manutius (1547–1597) műve, a *Quaesita per epistolam*. Mind tekintélyes kardinálisoknak, mind humanistáknak ajánlott fejezetei régiségteni kérdéseket világitanak meg Róma vizeiről, az antik pénzekről, a római tógáról, tunicáról, a pajzsok fajtáiról és számtalan más tudnivalóról. Ezt követi Hadrianus Junius (1511–1575) *Animadversionum libri quinquéje*, majd ugyanőtöle a *De coma commentarius* (4–5.). A németalföldi városi orvos és iskolarektor – akit a kurátor Dousa megnyert a leideni egyetem első orvosprofesszorául, ám meghalt, mielőtt állását elfoglalhatta volna¹⁵¹ – előbbi írása legnagyobbbrészt szövegjavításokat proponál, miközben az ősi házassági rítusról, Lédáról, Helénáról, Seneca Claudius halálára írt könyvének címéről értekezik, meg arról, kik voltak az első álomfejtők, miért volt halottas növény a ciprus, milyen módokon imádkoztak a különböző népek; az utóbbi műve, amint címe is mutatja, tematikus gyűjtőkommentár: nincs a hajnak, a hajvágásnak, a hajviseletnek, a hajékesítésnek, a hajszíneknek, az őszülésnek, a kopaszágnak olyan szöveghelye a klasszikus irodalomban, amely ne szintetizálnék a monografikus feldolgozásban. Az ezt követő darab (6.) Josephus Castalionus, azaz az anconai születésű Giuseppe Castiglione (†1616) *Variarum lectionum*, benne többek között annak kifejtésével, hogy halandókhöz invokációt írni sem nem szokatlan, sem nem új szokás a költészetben; a szerző egyébként többször bírálja az idősebb Scaliger megoldásait. A Gruterus-gyűjtemény következő darabjának, Janus Mellerus Palmerius *Spicilegiájának* (7.) több magyar vonatkozása is van: a belga Mellerus (†1580 k.) Zsámbokynak ajánlotta Sallustius-javításait, amelynek elején részletesen bemutatja, milyen forrásokra alapozza az emendációkat. Három szöveget Franciscus Modius kollacionált a számára a bruges-i apátságban, öt Curtius-kiadása nyomán

¹⁵⁰ Johann RAMMINGER, „Lacticinium”: *Antikes Latein bei Perotti und Barbaro*, Studi Umanistici Picensi, 22(2002), 47–53; Marianne PADE, *Niccolò Perotti's Cornu copiae: Commentary on Martial and Encyclopedia = On Renaissance Commentaries*, ed. Marianne PADE, Hildesheim etc., Georg Olms Verlag, 2005 (Noctes Neolatinae, 4), 49–63; Johann RAMMINGER, *Jakob Wimpfeling and the Early Reception of Perotti's Cornu copiae in Germany*, Studi Umanistici Picensi, 25(2005), 115–124.

¹⁵¹ HEESAKKERS 1994, *i. m.*, 221. Junius és Zsámboky 1564-től dokumentálható kapcsolatáról: EREDICS Péter, *Joannes Sambucus és Hadrianus Junius = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 89–96.

ismerheti Zsámboky, egy siegburgi példányt barátja, Joannes Guilhelmus Lubecensis (1555–1584) olvasott össze figyelmesen,¹⁵² a többihez Hieronymus Berchemiustól (?) jutott. A különféle Plautus-emendációk címzettjei Hugo Blotius (1533–1608), Joannes Posthius (1537–1597), Janus Dousa. Van azonban még egy magyar dedikáltja a kötetnek: a *Fragmenta veterum aliquot [...], tentatum an emaculari possent* címzettje Istvánffy Miklós.¹⁵³ Gruterus kötetét a tübingeni arisztoteliai filozófus és orvostudós Jakob Schegk (1511–1587) azonos nevű és Velleius Paterculus-kiadásáról ismert jogász unokája (†1599) *Observationum et emendationum praemessájának* levélformában kifejtett Cicero-, Livius-, Festus-, Apuleius-, Nonius Marcellus-magyarázatai zárják (8.).

Az ötödik kötet mindössze négyszáz lapos, és benne csupán Franciscus Modius *Novantiquae lectionese*, valamint Lucas Fruterius *Coniectaneorum verisimilium libri*-jének harmadik könyve meg az utóbbi szerző *Epistolae philologicae*-ja olvashatók. Modius (1556–1597) műve is levélformában íródott, és a 133 levél közül kettőnek is Zsámboky a címzettje. Az egyikben arról van szó, hogy Zsámboky egy olyan bécsi Propertius-kódexet bocsátott Modius rendelkezésére, amelyből már az azóta elhunyt barátja, Mellerus is emendált; a másikban Modius egy Cicero-helyről kérdezi a bécsi tudóst, aki „adeo familiaris est Cicero, ut iam nemini familiarior esse possit”. A Dorat-tanítvány és Muret-szimpatizáns Fruterius¹⁵⁴ (Lucas Fruytiers, 1541–1566) első munkája Catullus-, Cato-, Terentius-, Varro-, Propertius- és Ausonius-szövegjavításokat ad húsz fejezetben, filológiai levelei pedig már csak levelezőpartnerei miatt is izgalmasak: közöttük van Guilhelmus Canterus (Willem Canter,¹⁵⁵ 1542–1575), Georgius Buchananus¹⁵⁶ (1506–1582), Dionysius Lambinus, Hadrianus Junius, és nem is sorolom tovább a válogatott neveket.

Mind a klasszikus görög és latin irodalom szerzőinek, mind a velük foglalkozó 15–16. századi humanista filológusoknak a nevei, mind az általuk tárgyalt problémák már-már a csömörig telítő pazar bőségben dőlnek a két kötet együttesen közel másfélezer lapjáról. Az európai filológiai kultúra első vonalát meghatározó auktorok meg a derékhad dolgos csapatai is olyan töménységben árasztják el az olvasót, annyi nyelvi, irodalmi, kultúrtörténeti problémáról, az azokat célzó megközelítések olyan módszertani gazdagságáról lehet értesülni a könyvből, hogy bizonyosra vehetjük, egy ilyen gyűjtemény a Miskolci Csulyak-szerű, szövegekre fogékony értelmiségire biztosan nem tévesztette el a hatását. De ahogyan ő, úgy más magyar fiatalemberek, bizonyos mértékig akár Csulyak nemesi tanítványa is a filológiai reflexió olyan árnyalt, strukturált elméleteit, az európai filoló-

¹⁵² E barát kézírathagyatékából nőtt ki Gruterus reprezentatív Cicero-összkiadása; vö. KECSKEMÉTI 2011b, i. m.

¹⁵³ Istvánffy birtokolhatta is Gruterus gyűjteményét. Modern szakirodalmi utalásból úgy látszik, hogy a sorozat valaha Istvánffy könyvtárához tartozott legalább egy kötete ma is megvan: MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyves műveltsége a XVI–XVII. században*, akadémiai doktori értekezés kézírata, Szeged–Eger–Chatou, 2010, 66, 317. j.

¹⁵⁴ Muret egy szövegkiadásának lapjaira írott margináliáiról, azok Poliziano- és Vettori-ellenes tendenciájának kiemelésével: GRAFTON 1983, i. m., 97–98.

¹⁵⁵ PFEIFFER 1976, i. m., 125.

¹⁵⁶ A francia filológusok táborában: GRAFTON 1983, i. m., 94.

giatörténet olyan meghatározó fordulatot hozó klasszikusait ismerhették meg a kiadványból, amilyenek ismeretét korábban szinte csak a filológiával hivatásszerűen foglalkozó, nemzetközi ismertséget e tevékenységgel szerző, rendkívül szűk magyarországi humanista elit a hazai kultúrába úgyszólván egyáltalán nem integrálódott maroknyi csapatáról feltételeztük. Most kitűnt, hogy mindennek ismeretéhez nem volt egyébre szükség, mint nyugat-európai egyetemi peregrinációra: ahogyan a heidelbergi, a leideni egyetemen, úgy számos más központban is még lelkesen ápolták és a Magyarországról jövő fiatalok számára is felkínálták, elérhetővé tették, az egyetemi élet reprezentatív rendezvényein és ünnepelt kiadványaiban érintésnyi közelségbe hozták a humanista filológiai kultúra elsőrangú szövegeit és az azokban megvitatott témakörök befoghatatlanul gazdag repertoárját. Bizonyosan voltak, akik fogékonyak voltak erre, és bizonyosan olyanok is, akiket mélyebben nem érintett meg mindez. Mindenesetre úgy látom, hogy a régi magyarországi irodalom szerzőinek és értelmiségi közönségüknek filológiai tájékozottságáról, figyelméről, reflektáltságáról alkotott – vagy meg sem alkotott – képünket alapvető összetevőiben kell újragondolnunk, és mindennek nyomán a közeljövőben az irodalmi gondolkodás történetéről – közkeletű nevén: a kritikátörténetről – kirajzolódó képünk is radikálisan átalakulhat.

— |

| —

— |

| —